

М. ДОЛЬНИЦЬКИЙ - Д. ДОРОШЕНКО

УКРАЇНА

НАШ РІДНИЙ КРАЙ

ПРАГА

1942

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «ПРОБОЄМ»

М. ДОЛЬНИЦЬКИЙ — Д. ДОРОШЕНКО

УКРАЇНА — НАШ
РІДНИЙ КРАЙ

ПРАГА

1942

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «ПРОБОЄМ»

САМООСВІТНА БІБЛІОТЕКА

Число 12 (81)

Відбитка
з Календар-Альманаха «НАСТУП»
на рік 1943

Всі права застережені

Накладом Українського Видавництва «ПРО-
БОЄМ», Прага II., Гавлічкова 22. Друкарня
Ян Андреска, Прага XII., Білгородська 10

Простір і межі.

Україна — це назва простору, заселеного українським народом, це назва української національної території. Простягається вона від Попраду, Вепру і Біловезького пралісу на заході, аж по Дон і Каспійські степи на сході та від Кавказьких гір, Чорного моря, Дунаю і горішньої Тиси на півдні по широкі-бездонні болота Полісся на півночі. На мапі Європи найдемо її між 43° і 53° північної географічної ширини та між 21° і 45° східної географічної довжини. Її величина виносить 930.000 км².

Границі української національної території такі: на півдні починаються вони в дельті Дунаю і йдуть відси на південний схід по лінії Кілія—Татар - Букар—Кагильник, переходять на лівий беріг Дністра і по Дністрі аж до Рибниці і далі на Чернівці. На Буковині українська границя тягнеться в північно-західному напрямі через Старожинець до Кірлібаби, а відси завертає на захід й йде здовж головного хребта Карпат, рікою Витевею й Тисою аж до Севлюша. Тут кінчиться українсько-румунська границя, а зачинається українсько-мадярська.

Протягом століть українсько-румунська границя пересунулася більше на південь, то колись ціла Басарабія, Молдавія і Буковина були українські.

Нині українськими є вже лише Акерманська округа в південній Басарабії, Хотинська округа в північній Басарабії та північно-західня Буковина.

Довжина українсько-румунської границі виносить біля 900 км.

Українсько-мадярська границя довга на 100 км. і йде вона від Севлюша поза Мукачів і Ужгород. І тут настали вже деякі зміни в некористь українців.

Далі сусідують українці зі словаками. Українсько-словацька границя тягнеться по лінії Ганушівці—Зборів—Сабінів аж до Липника в Карпатах. Тут кінчиться на 200 км довгий відтинок українсько-словацької границі, а зачинається українсько-польський відтинок. Українсько-словацька межа дуже невиразна. По її обох боках бачимо то більші, то менші чужонаціональні острови, в яких національні прикмети обох народів спільно перемішуються.

Українсько-польська границя йде від Липника на Сянік, відси на Динів—Ярослав—Синяву—Ожанну над Сяном—Тишивці—Войславичі—Павлів—Опілля—Янів над Бугом—Дорогічин і до джерел річки Нареву, де починається вже українсько-білоруський відтинок української етнографічної границі. Відтинок українсько-польської границі має довжину 650 км.

Українсько-білоруську границю визначають такі місцевості: Пружани—Берега Картузька—Вигонівське озеро—Личин—Турів, а відси Припять до Дніпра і Дніпром до Лоева. На схід від Дніпра українсько-білоруську межу визна-

чити дуже тяжко, бо північна Чернигівщина це переходовий простір між українцями, білорусинами і москалями. Границю можна повести від Лова через Суджу і Мглин. Довга на 1100 км.

Українсько-московський відтинок має довжину 700 км. і йде від Мглина до Новохоперська на річці Хопер через Середину - Буду—Рильськ—Суджу—Острогоське—Бутурлинівку.

Біля Новохоперська завертає межа суцільної української національної території на південь.

На заході етнографічна межа пробігає між чисто українською землею західнього Підкавказзя — себто Кубанщиною.

На південному сході межа української національної території йде через Мекетинську—Тихоріцьку—Чубгу й обіймає також східне Підкавказзя і коло Обильної завертає гостро на південь.

Тут межують українці на просторі 250 км з калмиками і татарами Дагестану. Цю межу зазначають горби Ергені, річка Манич і лінія від Величавого на Миколаївське. Від Миколаївська йде границя на захід Тереком і Малкою, на південь Кисловодська—Псебайська до берегів Чорного моря біля Сочі. На цьому останньому відтинку, що є довгий на 600 км. сусідують українці з різними кавказькими племенами.

Такими межами огранічена українська національна територія — Україна, займає між іншими просторами Східньої Європи особливе місце. Вона творить самостійну природню одиницю, географічну індивідуальність, яка усіма своїми природніми елементами різко відрізняється від

решти природніх одиниць Східньої Європи, себто від Біломорщини, Балтійських земель, Московщини, Уралії та Каспії.

Природня, географічна самостійність України визначається такими характерними прикметами:

1) вона одинока з усіх країв Східньої Європи досягає Середземного Моря (через Чорне море) і цим творить вона переходовий простір між Східньою Європою і Середземноморськими краями.

2) вона одинока з усіх країв Східньої Європи досягає до молодих європейських фалдовин Кавказу, Яйли та Карпат, а частинно і включає їх в собі.

3) основою внутрішньої (тектонічної) будови України є т. зв. кристалічний масив, що переходить через Україну від Озівського моря аж на Волинь, що був і є тим огнищем, з якого виходили і виходять всі ті тектонічні заворушення, що спричиняють різноманітність форм поземелля. Наслідок цього такий, що Україна не є така одноманітна у будові форм свого поземелля, як решта Східньої Європи.

4) Під оглядом клімату Україна творить перехід між лагідним, середземноморським кліматом і суворим кліматом Московщини.

5) Україна є одиноким краєм Східньої Європи, в якому панівною вегетаційною формацією є лісостеп.

Гори, височини й низи.

Україна — це простір височин і низів. Гори займають лише $\frac{1}{10}$ частину цілої національної

території. На Україні є мало таких місць, що лежать вище 300 м. понад рівень моря. Лише на південних окраїнах нашої Батьківщини простягаються високі гори: Карпати, Яйла та Кавказ.

З 1300 км довгої дуги Карпат, тільки третина належить до української національної території, а саме та, що простягається від поперечних долин річок Дунайця і Попраду до поперечних долин річок Вишеви і Молдавиці. Цю частину українських Карпат, в якій український нарід живе вже більш як тисячу літ, можна поділити на 1) Низький або Лемківський Бескид, 2) Високий або Бойківський Бескид, 3) Горгани і 4) Черногори.

Низький Бескид, який тягнеться від Попраду до річки Сяну, це група невисоких хребтів з заокругленими верхами, з широкими та неглибокими долинами, а тому й легко перехідний. Далше на південний схід хребти гір підвищуються і стають більше недоступними у Високому Бескиді, який тягнеться від ріки Сяну до долини рік Стрия і Опору. Це підвищення стає ще більш помітним в Горганах, які тягнуться до долини річки Бистриці і Пруту. Найвищої висоти досягають українські Карпати в Черногорах, що кінчаються долиною річки Вишеви. Тут знаходиться найвищий верх наших Карпат Говерля (2058 м.). Від лагідних форм трьох попередніх частин, із їх типово середньогірським краєвидом, Черногори різко відбивають сміливими, різко зарисованими формами, скельними ребрами, глибокими, вузькими і стрімкобокими долинами, водопадами й шипотами та стрімкими узбіч-

чями, що разом складаються на цілість, яка нагадує вже зовсім високогірський краєвид.

Всі частини українських Карпат вкриті густими лісами; в нижчих положеннях мішаними, а у вищих шпильковими. Особливо наші Чорногори порослі густим пралісом зі смереки і ялиці.

Південну частину Кримського півострову залягає верховина Яйли. Гори Яйла низькі і недовгі, бо їх довжина виносить усього 110 км. а найвищі верхи — Чатир-Даг і Дамур-Капу не перевищують 1500 м.

Збоку суходолу підноситься кримський степовий півостров на південь аж до самого моря. Тому верхи Яйли порослі травою рівні як стіл, а весь хребет поперериваний врізами моря в гори, через віщо потворились довгі затоки, як також потоками, що водопадами спадають в море. У яйланських хребтах багато глибоких проваль, вузьких печер, підземних рік та лійкуватих заглибин-вертепів, — всіх тих прикмет краєвиду, характеристичного для країн, що збудовані із слабо нахилених шарів вапняку.

Південні кручі і збочча Яйли поросли дуже гарним лісом і рослинами теплого клімату, гаями вічнозелених лаврів і кипарисів, багатими винницями та плянтаціями тютюну. Є це відома кримська Рівієра.

З високогір Кавказу тільки західня третина лежить на українській національній території. Є це т. зв. Чорноморські Альпи. Західня їх частина нагадує тип середніх гір з невисокими хребтами, вкритими буйними лісами, над якими — так як і в Карпатах та Яйлі — пишються

верховинські пасовиська — полонини. Зате у східній частині Чорноморських Альп верхи стають багато вищі і ціла верховина приймає величаві високогірські форми, які проявляються гострими скельними хребтами, глибокими долинами, проваллями з природними скельними мостами та шпилями, окутаними вічним снігом і льодовою кригою.

Всі три українські гірські групи мають дуже різко зазначені межі з сусідніми країнами. По південній стороні Карпат входять у українську національну територію вибіжки великої Угорської низини, по південній стороні Яйли розлилась плесо Чорного моря, а по південній стороні Кавказу т. зв. Закавказька низина. По північній стороні українських верховин простягаються підгірря — чи то у формі плоских низин, чи у виді підгірських горбовин.

Здовж північного рубця Карпат тягнеться підкарпатська горбовина — т. зв. Карпатське Підгірря, якого півн. рубець досягає міст Перемишля, Дрогобича, Стрия і Коломиї.

У своїй західній частині Карпатське Підгірря переходить у Надсянську низину, що є східнім продовженням Надвислянської низини і обіймає цілий басейн долішнього Сяну. На південному сході Надсянська низина переходить знову у Наддністрянську низину, обабіч Дністра.

Підгірря Яйли це степова кримська низина, а Підкавказзя так само як і Карпатське Підгірря — це низька горбовина, яка підвищується на вододілі Чорного і Каспійського моря в Ставропольську і Пятигорську височину.

Більшу частину української етнографічної території займають височини, оточені з півдня, півночі і сходу вінцем низин. Цей височинний стрижінь тягнеться від поріччя Висли на південний схід аж до Дніпра, в околицях Кременчуга і Січеслава перекидається на лівий його беріг і далі йде аж до Азовського моря, від якого відділяє його тільки вузенька смужка надморської низини.

Стрежінь цей, на заході вищий, понижається на південний схід, від півночі спадає крутим рубцем, на півдні незаметно переходить в Чорноморську низину, а на сході кінчиться крутим правим берегом Дніпра. Він розділяється на декілька височин, а вони — йдучи зі заходу на схід такі: 1) на півночі і північній заході Розточча, 2) в середині Поділля, 3) на півдні і південному заході Покутсько-басарабська височина, 4) на північ і північний схід від Поділля — Волинь або Волинська височина, 5) над самим Дніпром по правому його березі — Правобічна або Дніпровська височина і 6) по лівому березі Дніпра, в деякій віддалі від нього — Донецький кряж.

1. Розточчя. На північний захід від Львова тягнеться горбоватий край здовж ріки Буга. Ріки цього краю: Буг, Вепр та Танва розмили протягом віків височину на горбовину і самі пливають широкими багністими долинами. Земля тут переважно пісчана, не дуже врожайна, давніше була поросла гарними, тепер дуже винищеними лісами. Горби, що тягнуться між долинами річок, не дуже високі, вищі на півдні, обнижують-

ся на півночі і переходять в низ Підляшша. Західній рубець Розточчя, з боку Висли, спадає дуже круто, а на сході лучиться з Волинською височиною.

2. Поділля. Західню межу подільської височини утворює широка долина маленької річки Верещиці (в Галичині), південно-західню яр Дністра, східню яр ріки Бога, на півночі сходиться Поділля з Волиню, а на півдні переходить незаметно в Чорноморську низину.

Подільська височина найвища на північному заході стає нижчою в напрямі південного сходу. Її кам'яні верстви дуже тверді, покриті зверху товстим шаром чорнозему, поперерізували річки на поодинокі частини — гряди. Річки врізались глибоко в плиту і течуть глибокими і стрімкобокими долинами — ярами. Ціла височина майже цілком рівна і місцями тільки легко схвильована.

Велика врожайність Поділля загально відома.

3. Між Дністром і Прутом лежить Покутсько-басарабська височина. Від Поділля відрізняється вона тим, що її підложжа гіпсове і тому в тутешньому краєвиді багато вимитих водою печер та глибоких ліпкуватих заглибин-вертепів з малими озерцями, які народ називає вікнами. Гіпс зверху покритий товстою верствою глини і чорнозему, тож земля тут так само урожайна як і на Поділлі. Біля Чернівців виступає на 520 м. висока горбовина т. зв. Бердо-Городище. Є це найвища точка на низинах і височинах східньої Європи на цілому просторі між Карпатами й Уралом.

4. На схід від Розточчя і на північ і північний схід від Поділля простягається Волинська височина. Волинська височина має схил на північ в бік Полісся, на що вказує напрям численних волинських річок, які всі впадають до Прип'яті. Всі волинські ріки багністі, пливуть дуже широкими болотяними долинами. Вища, південна частина Волині, далеко більш врожайна, ніж північна, де переважають гарні ліси. Найкращі і найвищі сосни ростуть як раз у волинських лісах.

5. Правобічна або Дніпровська височина — це ніби довгастий чотирокутник, який на північнім заході кінчиться долиною річки Тетерева, на заході яром Бога, відмежовується від Поділля, на сході досягає до Дніпра-Славутиці, а на півдні і південному сході переходить в чорноморську низину. На півночі ця височина найвища, а на південь і південний схід вона звільна обнижується. Збудована вона з твердого граніту, на якому безпосередньо лежить дуже товста верства глини і чорнозему. Тут, як і на Поділлі, річки поврізувались глибоко в площу плити і розбили її на поодинокі гряди, але їх поверхня зовсім рівна і лише донеде легко схвильована. Лише на сході і північнім сході, де височина спадає крутоберегом до Дніпра і де її розмили балки і долини річок, робить вона — в порівнанні з плоским і рівним лівим берегом Дніпра — вражіння високої горбовини. Земля на Дніпровській височині також дуже врожайна.

6. Біля Січеслава, на Дніпрових порогах, видно, що правобережна частина українських висо-

чин переходить на впоперек на лівий беріг ріки.

Дальше від берега, бо аж в жерелищах річки Самари, край помітно підноситься: тут то починається Донецький кряж. На півночі біля Ізюма стрічаємо північний рубець кряжу, який найвиразніше виступає в крейдяних скелях над Донцем. Донець є отже східньою межею височини, на заході межує вона з Наддніпрянською (Лівобічною) низиною, на півдні відмежовує її від Озівського моря вузька смуга низини. Поверхня кряжу рівна, легко схвильована, степова — засіяна курганами. Країна дуже врожайна, але головне багатство країни скривається в глибинах землі. На цілім просторі кряжу лежать в різній глибині товсті верстви камяного вугілля. Опріч того видобувають з глибин Донецького кряжу ще й такі цінні руди, як залізні, марганцеві, ртуті, цини, олова, цинку і т. д. Тут також найбільші на цілу східню Европу копальні камяної соли. Ці всі підземні скарби, звязані з незвичайною родючістю ґрунту, зробили з Донецького кряжу один з найцінніших кутків цілої Европи.

Окрему групу між українськими височинами творять обніжжя Центрально-Російської височини, які входять у межі північно-східньої України. Вона і краєвидно відрізняється від усіх українських височин. Місцями вона пісчана, місцями знову розмита великою кількістю яругбалок.

Суцільна смуга українських височин обрамо-

вана з півночі і з півдня двома полосами низин.

Північна полоса українських низин обіймає: Підляшшя, Полісся, Лівобережну або Наддніпрянську низину та Донецьку низину. Ціла ця полоса лежить на висоті усього 100—200 м, а її середня висота виносить 145 м.

Підляшшя — це найдалше на північний захід висунена частина української національної території. На півночі межує вона з Білоруською височиною, на півдні з Розточчям, на сході з Поліссям, від якого відділяє його вододіл Буга й Припяті. Підляшшя — край вкритий лісами. Тут біля Білої Вежі знаходиться великий — найбільший в Європі, праліс, де живуть ще зубри.

По річці Припяті та її допливах, по горішньому Дніпру та по Десні тягнеться низина Полісся. Від заходу лучиться вона з Підляшшям, від півдня межує з Волинською височиною, входячи до неї допливами Припяті, від півночі з Білоруською і Центрально-Російською височиною, в якій переходить непомітно через поступенне підвищення поземелля, а від південно сходу лучиться з Наддніпрянським низом. Полісся це найрівніший простір з усіх взагалі наших земель. По своїй структурі — це неначе велитенська балка, по середині якої тече ріка Припять. Особливою прикметою поліської низини є достаток проточної та стоячої води. До Припяті пливають численні, хоча й мілководні, річки. Болота займають величезний простір, а місцями розкидані озера.

Особливо болотяна західня частина Полісся, що лежить у верхівях Прип'яті — це т. зв. Пинські болота. Лише на вищих місцях розложилися пісчані кучугури і вони тут самотні місця, придатні під людські оселі серед густих, дрімучих лісів.

Східня частина вже дещо вища і менше забалотена.

Ціле Полісся мало врожайне і рідко заселене.

На південному сході від Полісся здовж Дніпра тягнеться не дуже широка Наддніпрянська або Лівобережна низина. Від північного сходу переходить вона поступово в Центрально-Російську височину, якої вибіжки сягають до східньої Чернігівщини і Харківщини. На південному сході входить до неї Донецький кряж, на південному заході її межу творить Дніпро, який в довшньому своєму бігу біля порогів вступає в Чорноморську низину.

Північною своєю частиною Наддніпрянська низина дуже нагадує Поліську своїми численними річками й великими болотами. Дещо подібний характер має теж і південна Наддніпрянщина на південь від міста Черкас. Південна частина низини значно сухіша, але в широкій долині Дніпра, з лівого боку, лежить ще багато трав'яних болот і озер. Ї вони, так само, і в долинах приток Дніпра.

Низина, давніше поросла гарними дубовими і сосновими лісами, в перемішку з трав'янистими луками, покрита дуже товстою верствою чорнозему і тому дуже врожайна.

Останньою частиною полоси північно-українських низин є невеличка, вузька Донецька низина, що тягнеться лівобіч Донця і відділює Донецький кряж від Центральної височини. Донецька низина — це неначе брама, що веде з північно-українських низів до низини Підкавказзя.

Південна полоса українських низин обіймає, крім згадуваних вже низин Надсянської та Наддністрянської, ще низини Чорноморсько-озівську, Кримську, Долішньо-донську, Кубанську і Каспійську.

Від дельти Дунаю далеко на схід аж по східню частину Озівського моря стелиться розлога рівнина, майже ідеально рівна, колись поросла безмежним килимом трав і степового зілля, а тепер заорана під ріллю. Є це Чорноморсько-озівська низина. Чорноморсько-озівська низина краєвидно дуже одноманітна. Ніякі гори, ніякі ліси не заколючують цієї одноманітності. Тільки високі могили зарисовуються часто на овиді, або округлаві плескаті долинки, навесну порослі зеленою травою, а влітку порослі зеленою травою, помітніші на тлі ланів збіжжя або зісохлої трави на степу. Місцями на степу трапляються ще неглибокі балки, куди ранньою весною спливає вода з льоду. Влітку і вони висихають. На тім степу, біля Кривого Рогу знаходяться найбільші на всю Україну копальні залізної руди.

Степи Чорноморсько-озівської низини переходять на півострів Крим в т. зв. Кримську низину, що так само майже ідеальною рівниною простягаються аж до підніжжя гір Яйли. Крим-

ська низина кравидно зовсім подібна до Чорноморсько-озівської. Великі спеки літом і мала кількість опадів роблять кримські степи схожими на півпустелі. Ріки, які шумно несуть з гір воду, влітку звичайно висихають і до свого устя не доходять, а цілий простір вкритий зісохлюю травою. Часто трапляються тут також солончаки з питомим їм сольним ґрунтом і рістнею. Багато тут прибережних озер, як нпр. коло Евпаторії. Це позатоплювані балки, повідділювані відтак пісчаними та намульними косами від моря.

Весь простір на схід від Донецького кряжу й відніжжя Центрально-Російської височини аж по Каспійську низину на сході займає Долішньо-Донська низина. Ріки Ея й Манич відділюють її від Кубанської низини. Долішньо-Донська низина вже більш різноманітна формами свого поземелля, ніж Чорноморська. Глибші річкові долини порізали її на поодинокі відтинки, а їх поверхня місцями легко схвильована. Багато тут теж балок. В напрямі на північ вона поволі підноситься і переходить у горбовину Донського відніжжя Центрально-Російської височини, а на сході стрімко спадає в сторону Каспійської низини.

На південь від Долішньо-Донської низини по підгірря Кавказу простягається Підкавказька низина, що зложена з двох частин Кубанської й Каспійської. Кубанська низина лежить у сточищі Чорного й Озівського, а Каспійська — у сточищі Каспійського моря. Кубанська низина має характер степовий і своїм кравидним характе-

ром нагадує дуже Чорноморську. Вкрита грубим шаром знаменитого чорнозему і при добрім кліматі Кубанська низина належить до найврожайніших частин нашої Батьківщини.

Каспійська низина, що є найдалі на схід висуненим пограниччям української національної території, має характер пустинного степу. Це дуже плоска рівнина, вкрита мандрівними пісками та надмами, то знову сольними багнами та солончаками. Лише зрідка вкривають її солелюбні рослини, полин і степово-пустинні трави та зілля.

Тереном осідку нечисленного населення є тут береги річок, що несуть свої води з Кавказу до Каспійського моря.

З цього короткого опису форм поверхні земель української національної території бачимо, що українські землі є крайною рівнин: низин і невисоких височин. Тільки 1% українського народу живе серед гір. Ледви 1,5% наших земель лежить поверх 1000 м, а аж 96,5% їх лежить нижче 500 м.

Переважає частина земель української національної території положена на висоті 100—300 м. В порівнанні з цілою Європою, якої середня висота є 330 м., наші землі положені нижче, бо їх середня висота виноситься ледви 205 м.

Клімат.

Землі української національної території лежать у поміркованій смузі північної півкулі, у

значній віддалі від Атлантийського океану, але у сусідстві великого континенту Азії. Тимто українські землі мають проміжний клімат між м'яким, більш лагідним морським кліматом західної Європи та суворим, континентальним кліматом східної Європи, згідно Азії.

Як клімат кожного земного простору, так і клімат земель української національної території, зумовляється такими елементами: повітряним тиском і вітрами, температурою повітря та атмосферичними опадами.

Через те, що Україна лежить далеко від океану, а на схід од неї простягається великий азійський континент, дують на Україні змінні вітри. Це означає, що на Україні віють вітри усіх напрямів. Але в північній Україні переважають західні вітри, а в південно-східній Україні — вітри східні. Межа між тією й другою частиною йде приблизно по ширині Дніпрових порогів. Західні вітри дують з Атлантийського океану.

Вони несуть з собою вохкість і зменшують літню спеку та зимову стужинь. Завдяки їх літом стає холодніше, а зимою тепліше. Ці вітри віють переважно в західній частині українських земель і надають тутешньому кліматові порівнюючої м'якоти.

Східні вітри віють з глибини Азії, яка дуже ogrівається літом і сильно остужується зимою. Взимі вони зміцнюють холод, а влітку приносять спеку. До того ж це сухі вітри. Суховії бувають найчастіше у червні й липні в південно-східній Україні. Та частина України, де переважають

східні вітри, визначається найбільш різким кліматом.

Що торкається річного ходу температури, то він на землях української етнографічної території скрізь однаковий. Найхолодніший місяць — це січень, а найтепліший — липень. З винятком лише південних берегів Криму та східних берегів Чорного моря, ціла наша країна має січневу температуру нижчу від 0° Ц. Найнижчу температуру має північний схід. З цього бачимо, що у січні температура на українських землях обнижується з південного заходу на північний схід.

Літом тепло у нас розміщується більш рівномірно, ніж зимою. Середня температура липня хитається між 19° і 23° Ц. Найвищу липневу температуру має південний схід України а найнищу північно-західні українські землі, а також і гірські околиці.

Суворість клімату виявляється з різниці між температурою крайніх місяців року. На заході різниця температури тільки 24° , а на сході 31° . Іншими словами, суворість клімату збільшується з заходу на схід.

Найбільш тепла є південно-західня частина українських земель і вона має найдовшу теплу добу. Видно це з того, що в цій частині України ріки пізніше замерзають і раніш звільняються від льоду. Навпаки, на півночі, а особливо на сході України ріки рано замерзають і пізно прокидаються — отже тут зима не тільки холодніша, а й тягнеться довше.

Що торкається атмосферичних опадів, то во-

ни розложені по землях української національної території дуже нерівно. Кількість опадів зменшується від півночі й північного заходу на південь і південний схід.

Найбільше опадів дістають гори, найменше — степова смуга.

Більш як третина річної кількості опадів випадає літом. В північній і західній смузі наших земель найбільш опадів припадає на липень, а в південній Україні на червень. Південні береги Криму та східні береги Чорного моря дістають їх найбільше взимі, а найменше в квітні—травні та в серпні.

В зимовому часі звичайною формою опадів на українських землях це — сніг, хоч побіч із ним, випадає й дощ. Сніг починає випадати на Україні у жовтні, частіше в листопаді. Досить густо вкривається снігом тільки північна Україна. На півдні України кілька разів на зиму сніг тане і знову випадає. Особливо короткий час держиться сніг на Чорноморському узбережжі. У горах сніговий настил держиться найдовше. На Кавказі, на висоті понад 3000 м., сніг лежить цілий рік.

Окреме місце під оглядом клімату серед всіх земель української національної території займають південні побережжя Криму й західня частина Закавказзя, бо вони лежать вже в полосі середземноморського клімату. Температура повітря тут висока. Середня температура січня має навіть кілька ступенів понад 0°. (Нпр. Ялта + 3,7°, Сочі + 5,3°). Літом три аж чотири місяці мають температуру понад 20°. Панують тут зи-

мові опади. Південне побережжя Криму — українська Рів'єра — вкрите цілий рік зеленими деревами й кущами.

Ріки, озера та мінеральні джерела.

Більше ніж 90% української національної території належить до сточища Чорного моря; лише західня частина наших Карпат, Розточчя та західне Поділля висилають свої ріки до Балтійського моря, а південно-східній куток наших земель до Каспійського.

Українські ріки мають декілька дуже характерних рис. І так перш за все ріки української національної території це переважно рівнинні ріки й тому вони мають значну довжину та широкі, розлогі водозбори. Головна українська ріка — Дніпро — має 2250 км довжини — є отже після Волги та Дунаю третьою рікою Європи, а площинь його водозбору доходить до 511.000 кв. км. Довжина Дністра виносить 1370 км, а його сточище має поверхню 77.000 кв. км.

І головні притоки мають великі розміри; у Дніпра — Десна має 1130 км довжини, Припять 795 км зі сточищем на 120.815 кв. км і т. д.

Але навіть великі українські ріки є не дуже повноводні, бо кількість атмосферичних опадів обмежена. Крім того в теплу добу значна частина атмосферичних опадів випаровує й не попадає в ріки. Через те літні дощі мають для рівня води в ріках порівнюючи невелике значіння.

Взагалі водостан — це теж одна з характерних прикмет українських рік.

Найнижчий водостан у всіх чорноморських ріках припадає на осінь — на місяць вересень, а найвищий на весну, на березень або квітень, себто на той час, коли тануть сніги, що зимою вкрили сточища рік. Тоді теж звичайно наступають на чорноморських ріках значні повені. Великі повені бувають особливо тоді, коли по довгій і слотливій осені, яка насичує землю водою, та по морозній і сніжній зимі настає тепліша, ніж звичайно, весна.

В карпатських та кавказьких ріках бувають ще літні повені. Вони залежать від пізнішого таяння снігів у горах та з великою кількістю атмосферичних опадів, що саме в цей час тут випадають, особливо в часі злив та довшої слоти.

Українські ріки відзначаються ще й тим, що їх річища дуже покручене й часто поділяється островами та мілинами на кілька проток; їхня глибина значно менша, ніж глибина нерозділеного річища.

Діється це тому, що джерела більшости українських рік, за винятком Дністра й Прута, лежать на невисокій рівнині. Через це вода тече по незначному схилу з дуже малою швидкістю, а повільна течія води сприяє осіданню піску і утворюванню мілин. У повінь маса води значно збільшується і течія стає значно більшою.

В цю пору ріки дуже розмивають крихкі, пісчані береги і часто трапляється, що ріка проми-

ває собі нове, більш стрімке, річище й заносить піском старе.

Більша частина великих рік української національної території судоплавні, як Дніпро, Де-

Ріки і моря України.

сна, Припять, Дін, долішня течва Дністра та долішня течва Богу. Інші ріки придатні тільки до сплаву.

Але є багато таких українських рік, які непридатні ні до судоплавства, ні до сплаву, і то не тільки малі річки, а й ріки довжиною на 500 і більше кільометрів. Крім цього різні частини нашої національної території не в однаковій мірі забезпечені ріками. Найбільше судоплавних та сплавних рік на Правобережжі. За ним йде

північна частина Лівобережжя. Схід України майже зовсім не має судоплавних рік. Тут один тільки Дін на невеликому просторі прорізує Вороніжчину.

Найважливіші ріки української національної території такі:

Найбільша ріка Закарпаття Тиса — доплив Дунаю — з Тересою, Теремлю, Рікою, Боржавою, Ляторицею й Ужем; Прут з Черемошом; Дністер з притоками: Бистриця, Стрий з Опором, Свіча, Лімниця, Бистриця, Реут і Бик з правого боку та Верещиця, Гнила Липа, Золота Липа, Стрипа, Серет, Збруч, Ущиця, Мурахва, Ягорлик і Кучурган — з лівого боку; Бог з правобічними притоками: Тростянець, Дохна, Кодима та з лівобічними Соб, Синюха і Інгул; Дніпро — його правобережні допливи такі: Припять з Турею, Стоходом, Стиром, Гориню, Убортем, Ужом, Піною, Ясьолдою, Случем і Птичем, — Тетерев, Ірпень, Рось, Тясмин і Інгулець, а лівобічні Сож, Десна із Сеймом, Сула, Псьол, Ворскла, Орель і Самара; Дін з Донцем, Вороніжом, Битюгом, Хопер, Медведицею і Маничем; Кубань з Лабою і Білою. Всі ці ріки вливаються до Чорного моря. Балтійське зливище обіймає такі ріки української національної території: Дунаєць; Сян з Вислоком, Вишнею, Склом, Любачівкою та Танвою; Вепр; Буг з Полтвою, Ратою, Соловією, Гучвою, Володавою, Мухавцем, Нурцем і Нарвою. До Каспійського моря течуть із українських земель дві ріки: Терек з Малкою і Кума з Калаусом.

Говорячи про води української національної

території, треба ще згадати про озера та мінеральні джерела.

Озер на українських землях небагато. Найбільше їх на півдні й на північному заході. Північно-західні українські озера, себто озера Підляшся, Полісся, Волині й Холмщини — це переважно післяльодовикові озера. Найбільше з них Князь, що займає простір біля 50 кв. км та Вигонівське з поверхнею понад 25 кв. км.

Південні українські озера виступають голов-но над Чорним й Озівським морем. Це або відділені від моря пересипом лимани рік, або морські заливи, відірвані від моря косою.

В деяких околицях, як нпр. на Покутті, на Волині, у Слобожанщині та на Криму, подибу-ються ще т. зв. красові озера. Це звичайно не-величкі, але глибокі, округлаві озерця, які пов-стали в той спосіб, що ґрунтова вода розпусти-ла підземні верстви гіпсу, вапняку й т. п. й ут-ворила печери. Згодом такі печери завалюються, а округлаві заглибини, які, повстають у таких місцях, виповнюються водою.

Окреме місце між українськими озерами зай-має озеро Гудило або Манич, в заглибині річки Манич. Є воно біля 100 км. довге і до 10 км. ши-роке, та займає поверхню 800 кв. км.

Є це останки колишньої протоки, що лучила Чорне море з Каспійським.

На землях нашої національної території до-сить мінеральних джерел. Квасні озера висту-пають голов-но на Кавказі та в Карпатах, соляні на кавказькому та карпатському підгір'ї, залізи-сті голов-но на Кавказі, в Харківщині, в Київ-

щині, а також в Карпатах. Дуже багато на Україні сірчаних джерел. Не бракує теж на нашій національній території гірких (на Кубанщині) та радіоактивних озер (н. пр. Солоне озеро коло Одеси).

Рослинність і звірина.

На просторі української національної території розрізняємо три рослинні смуги: лісову, лісо-степову й степову. Тягнуться вони одна за одною в напрямі з північно-північного заходу на південно-південний схід. Їхні межі дуже покручені, і кожна смуга висилає в іншу смугу довгі язики й острови.

Окрім того, ще треба виділити в окремі смуги три гірські: карпатську, яйланську та кавказьку.

Межа між лісовою смугою та лісостепом йде приблизно від верхівя Буга до Києва, потім йде по долішній Десні до Чернігова і далі по західній і північній межі Чернігівщини. Межа між лісостепом і степом йде по південному краю височини Поділля, перерізує Дніпро на північ від Черкас, відтак йде луком на північ попри Полтаву і Харків, а далі на крайній північний схід України.

Найбільші простори української національної території вкриті степом, майже вдвоє менші лісостепом, а майже вчетверо менші лісом.

Українську лісову полосу можна поділити на дві: західню і східню. Західня, що займає Підкарпаття, південне Розточчя, західній куток По-

ділля й Волині належить до т. зв. Середньо-європейської лісової області. Головною її ціхою є досить велике багатство деревних пород, а найбільш характерною лісовою деревиною є тут бук, що на глинястих і вохких місцях творить цілі лісові комплекси. На Підгіррю виступають знову шпилькові ліси. В цій полосі дуже часто трапляються теж грабові ліси, ліси з берези, дуба і ін. дерев.

Східня частина української лісової смуги належить вже до північно-європейської лісової області. *

В північній частині цієї області переважають шпилькові ліси, а місцями виступають теж цілі комплекси березові та осикові ліси. Аж далеко в степ сягають дубові ліси, а на південний схід аж на Запоріжжя, Донеччину й західню Вороніжчину сосна.

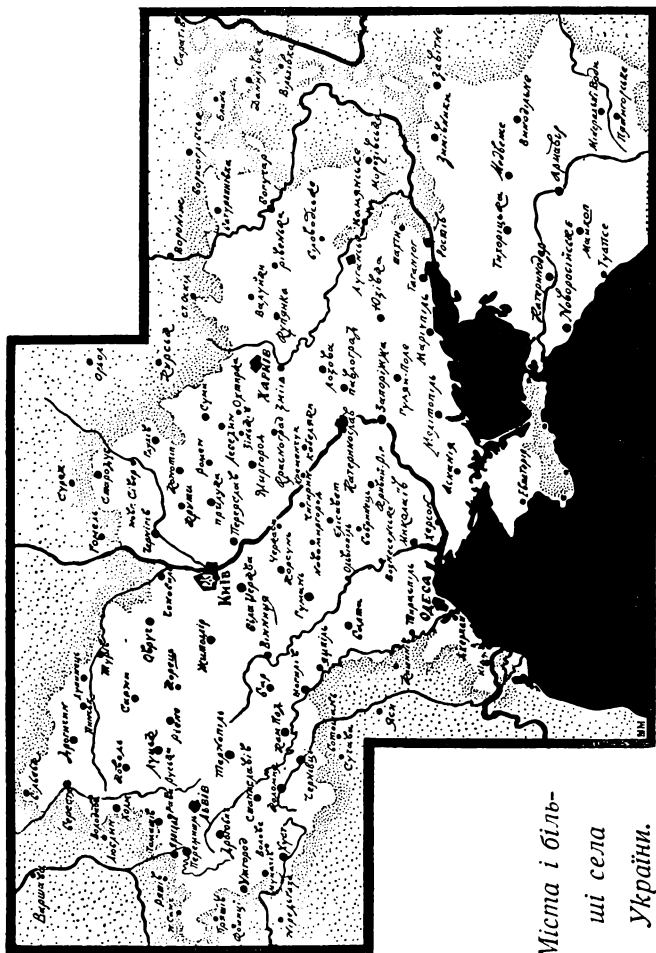
Характерною рослинною формацією української лісової полоси є луги, себто простори вкриті буйною рослинністю зілля і трав, серед яких, то одинцем, то більшими чи меншими громадами стоять дерева, та болота. Болота на Україні виступають всюди по давніх озерещях і у широких річкових долинах Розточчя, Волині, Підляшшя, а найбільше їх і найбільші вони на Поліссі. Між болотами української лісової полоси можна розрізнити три головні типи: трав'яні, мхові та мішані.

Колись на Україні було лісів багато, а тепер вони дуже прорідли, і лише лісові ґрунти, що на них колись росли ліси, свідчать про минуле.

Лісостеп — це переходова смуга між ліською й степовою полоєю. Її ширина 150—250 км. В смугі лісостепу ліс чергується з степом та з луками, себто з луками, на яких розсіяні гуртками дерева та малі гаї-ліси. Всюди понад більшими ріками виступають плавні, себто гушавини з очерету, лозини і лісків. На південь лісу стає все менше, а на півночі лісостепу ліс росте і в межиріччях, і в долинах. У лісостепу багато природніх лук, вкритих найрізноманітнішими трав'яними рослинами. В більшості це ті самі рослини, що ростуть і на луках сусідньої ліскової полої. Головною деревною породою українського лісостепу є дуб. Крім цього у східній частині лісостепу часто трапляється кислиця та дика груша.

На південь від лісостепу починається степ і тягнеться аж до моря. Пануючим типом степової рослинності є зілля і трава. В північній частині степу трава надзвичайно буйна й густа, а в південній вже далеко не така і тут вона не створює суцільної дерновини, а росте купками, між якими подекуди світиться гола земля. В напрямі на схід зникають поволі одна за другою європейські рослини, а починають виступати щораз більше азійські рослинні породи. І солончаки тут вже частіші.

Але первісного т. зв. цілинного степу на Україні вже тепер дуже мало. В наші часи увесь український степ розораний, а цілинний степ зберігся тільки в тих місцях, де не можна пройти плугом. Дуже характерними для наших степів є т. зв. чагарі або байраки. Це менші чи

Міста і біль-
ші села
України.

більші смуги порослі густими кущами бобовника, вишенника, волги, калини і т. п. Найчастіше трапляються вони в балках. В річкових долинах та глибоких балках степової полоси виступають теж ріденьки переліски. Майже здовж кожної довшої степової річки тягнуться плавні.

Зовсім окреме місце серед рослинности української, національної території займає рослинність вузької смуги яйланського і західньо-кавказького чорноморського побережжя. Вони в цілості належать вже до середземноморської рослинної області.

Приморський лагідний і м'який клімат дає можливість розвинутися тут рослинності південного типу з вічнозеленими корчами і деревами.

Тому, що наша національна територія обіймає три гірські системи: Карпати, Яйлу і Кавказ, розріжняємо отже в її рослинности ще три гірські полоси: карпатську, яйланську та кавказьку.

В українських Карпатах виразні три типові рослинні смуги: ліс, гущавник та полонини. У підніжжя і в долішній частині узбіч гір ростуть лиськові ліси буків і грабів, до яких чим далше в гору, тим густіше долучуються смереки і ялиці. Повище горішньої границі лісу виступають гущавники — себто парости жерепа, ялівця, полонинної вільхи і т. п.

Ще далі в гору гущавники переходять поступнево у третю смугу, у т. зв. полонини. Полонини це буйні квітисті луки, густо порослі різномірним зіллям і високою травою.

Подібне розміщення рослинности, як в Кар-

патах, стрічаємо також в горах Яйли, з той тільки ріжницею, що лісова частина тутешньої рослинности середземноморська. Самі верхівкриті гірськими пасовзськами т. зв. яйлами, що й надали назву цілій кримській верховині.

Кавказькі гори мають у підніжжя букові й дубові ліси і вони сягають аж до висоти 2500 м. Вище лісів простягаються до 3500 м. травянисті луки, а повище цієї лінії лежать позбавлені всякої рослинности вічний сніг і льодовики.

Хоч простір української національної території належить до одної великої звіринної області, що обіймає собою усю Європу, більшу частину Азії та північну Африку, то все таки у звіринному світі українських земель є досить великі ріжниці. Ріжниці ці викликані великою простірністю української національної території та ріжнородністю її рослинних полос.

Інший звір живе в лісовій полосі, інший в степовій, а ще інший в горах.

Звіринний світ українських земель підляг великим змінам. І це зовсім зрозуміло. Звірина даної місцевості найлекше знаходить поживу й захист в рідному природньому оточенні і коли природні умови цього оточення чомусь міняються, то звірина або покидає цей простір, або вмирає. А таких змін на Україні відбулося багато: зменшилася площа лісів, зник первісний цілинний степ і т. п.

Найбільше видні ці зміни на степу. Після оранки в степу звірини дуже зменшилося, а деякі роди, як нпр. дикі коні-тарпани, антильо-

пи, різні роди степової птиці зникли зовсім. Те саме сталося з лісовою звіриною. Медвідь, лось, рись, олень, зубр — це вже нині рідкість на наших землях. Де-не-де ще лишився бобер. Найкраще ще зберіглася звірина в горах. Так само і риби в ріках України менше, ніж було колись.

Підземні багатства.

Для цілоти опису природи земель української національної території треба ще згадати про мінеральні скарби, а їх на українських землях багато.

На першому місці з них треба поставити кам'яне вугілля і залізні руди.

Головним кам'яновугільним районом українських земель є Донецький басейн, що належить до найбільших і найбагатших в Європі. Лежить він між Донцем і загибом Дону та займає простір 23.000 кв. км. Запаси вугілля в цьому районі обчислюють на 70 мільярдів тон. Таким чином кам'яновугільний Донецький басейн займає 7 місце у світі, а 3 в Європі.

Куди менше значіння на наших землях має буре вугілля. Найбільше його на Київщині, на Волині і в Галичині, але воно відіграє ролу лише місцевого палива і перевіз його на дальшу віддаль не виплачувалося. За те можна його широко використати для дешевої електричної енергії. За те великі на наших землях запаси торфу. Торфовища виступають на українській національній території головню на Поліссі, на

Волині і в Галичині та займають простір 650.000 га з запасами 800 мільонів тон сухого торфу. Наші торфовища використані ще дуже мало і, в порівнянні до інших європейських країн, дуже ще примітивно.

Залізнорудна промисловість на землях української національної території має два головні райони: Криворізький і Керцьський.

Криворізький район — це один з найбагатших на залізну руду районів у світі. Центр його лежить над річкою Інгульцем. Запаси залізної руди Криворізького району обчислюють на 1250 мільонів тон й до того криворізька залізна руда визначається великою кількістю чистого заліза. Родовища залізної руди коло міста Керчі займають простір в 2400 кв. км. і мають 2725 мільонів тон запасу. Крім цих двох головних залізнорудних районів залізни руди з меншою кількістю заліза подибуються ще в західній Київщині, на Волині, Поліссі, в Галичині і на Закарпатті. Землі української національної території з запасами залізної руди в 4066 мільонів тон займають 3 місце у світі.

На наших землях є ще й інші руди, як нпр. манганові коло Нікополя, на Поділлі, на півн. Кавказі та в Карпатах. Особливо багаті є родовища нікопольські, що займають 1 місце у світі. В Донбасі знаходяться ртутні руди, на півн. Кавказі, в Донецькому Кряжі, на Буковині і Закарпатті срібно-оловяно-цинкові руди, в Донецькому кряжі, на Херсонщині, Київщині і на Буковині мідяні руди, а в Донецькому кряжі подибується теж і сліди золота.

Землі української національної території мають ще величезні багатства соли, і то так розчинної, як і камяної.

Найбагатше українське родовище соли знаходиться у артемівсько-словянському районі в Донбасі. Воно одно з найбільших у світі. Добувають тут камяну і виварну сіль. Тутешні запаси соли обчислюють на 100—120 мільярдів тон.

Другим визначним соляним районом української національної території є Карпатський здовж цілого Підкарпаття та на Закарпатті, але він ще не є як слід використаний. Далі йде район чорноморський, де добувається самоосадна сіль на Криму і біля Одеси в надбережних озерах та лиманах. Щодо продукції соли землі української національної території, майже з 2-ма мільйонами тон річно, стоять на 7ому місці у світі.

Крім кухонної соли є ще на наших землях родовища потасових солів в Галичині та хлывберської соли у Криму та на півн. Кавказі.

Визначне місце між мінеральними багатствами земель українських національної території займають родовища нафти. Хоч родовища нафти виступають у нас на півн. Кавказі, в Галичині, коло Керчі, Одеси та на Закарпатті — то добування нафти розвинулося лише у цих двох перших. Найбільші запаси нафти, бо в 237 мільйонів тон, знаходяться на півн. Кавказі коло Грізного, Майкопу і в Кубансько-чорноморській смузі. На другому місці стоїть район підкарпатський з осередком в Бориславі з 100 міль. тон

запасів. В підкарпатському нафтовім районі добувають теж земний віск.

З інших мінеральних багатств, які зустрічаються на землях української національної території належить ще згадати такі, як фосфорити на Поділлі, в Київщині, Дніпропетровщині, Полтавщині, Чернігівщині та в Донецькому Кряжі, графіт на Поділлі, каолін і інші глини та різного роду будівельні матеріали, як вапняки, дольоміти, гіпс, опока і ін.

Так ось коротко подали ми географічний опис української національної території, нашого рідного краю, того простору, на якому український нарід виріс, на якому пережив свою славу, бувальщину і з яким зв'язує всі сподівання своєї славної майбутности.

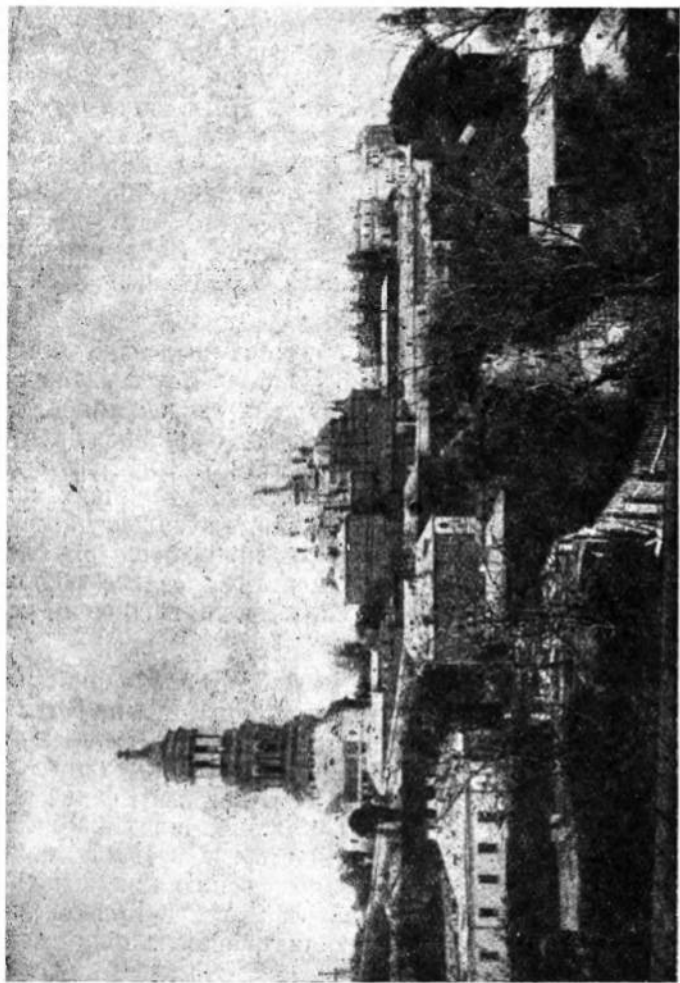
Д. ДОРОШЕНКО:

З ГАЛЕРІЇ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ

Київ.

Столиця Української Землі, старий Київ, належить до найкращих міст у цілій Європі. Рідко де можна знайти такий величний вигляд, таку розкішну панораму, яка відкривається перед оком глядача, як у Києві з Володимирської гори, чи взагалі з цілого пасма київських гір: просто внизу широчезний Дніпро, за ним — безконечні простори лугів, лісів, серед яких то тут, то там маячить біла церковця задніпрянського села. А з боків, по горах розкинулося прекрасне величаве місто, з маєстатичними церквами під золотими банями, з прегарними модерними будинками, і все те тоне в зеленій гущавині садів і дерев. Оповідають, що коли в Києві переїздом гостював сербський король Олександр Обренович і коли йому показали Київ та його околиці з альтанки, що нависла над самою кручею в т. зв. Купецькім саді, то він сказав, що віддав би ціле своє королівство Сербію за один Київ!

Та не менш величне вражіння робить Київ і зпоза Дніпра, коли дивитись на нього здалека: на високих горах чітко вимальовуються на зе-

Пловдивска Плана в нивото

леному тлі одна поруч другої величні святині: Печерський монастир, Мазепин Собор, Михайловський золотoverхий монастир, Андріївська церква, — мов золота корона вінчає стародавнє місто, надаючи йому якоїсь особливої поваги. А з правого боку, по-під горами, над самим Дніпром широко простягнувся Подол, також пишаючись золотими банями своїх церков, білими мурами своїх кам'яниць. Не дурно так захопився виглядом Києва в 1240. році Батий, оглядаючи місто з того боку Дніпра.

Київ — одна з найстарших людських осель у цілій східній Європі. В його горах знайдено останки побуту людини ще з старокам'яної доби, так званого палеоліту. На Кирилівській вулиці на Подолі знайдено в 1897. році не тільки кости мамута, печерного ведмедя та інших звірят, спалених рукою людини, але також численні кам'яні знаряддя і кости, прикрашені різьбленими фігурами й орнаментами. Це все робила людська рука зперед яких двадцять тисячів років!

Славний був Київ уже на світанку нашої ери. Це про нього, як про місто міст», «Данпарстад», столицю короля Германаріха згадує історик го-тів Йордан. Вже тоді Київ мав широкі торговельні й культурні звязки. Щасливе географічне положення на перехресті великих шляхів: з півночі на південь («з нарьяг в греки»), між заходом і сходом сприяло поширенню цих звязків. Повстання української держави з Києвом, як осередком, — держави, яка обєднала цілий схід

Європи, від Фінської затоки до Кавказу, від нижніх вятських і вологодських пущ до устя Дунаю, — укрите густою заслоною легенд, і даремне цілі покоління вчених стараються підняти хоч окраєчок тої заслони і придумують різні бистроумні здогади-гіпотези. Та певне лиш одно: в Києві та його околиці вже на світанку історії сиділи безпосередні предки нинішніх українців-киян, славянське плем'я полян, і їх тому більше тисячі років зорганізували варяжські войовники, які дали нам династію, а самі розплилися, розчинилися в українським тубільчій морі.

З кінця IX. віку починається пишній розквіт Києва. Великі, могучі й багаті київські князі дбали про збогачення й прикрашення своєї столиці. Вони будували пишні храми, ставили вивожені з грецьких міст монументи, будували величаві палати. Київ став другим по красі й багатству містом у цілій Європі після Царгороду. В ньому процвітало мистецтво, письменство, провадилася обширна світова торгівля. Сюди зїздилися купці, ремісники, артисти, майстри — всі вони знаходили собі обширне поле для своєї діяльності у багатій та веселій українській столиці. Тут розвивалося буйне політичне життя, тут час від часу вибухали революції династичного характеру, бо сісти на золотім київським столі було мрією кожного енергійнішого й амбітного українського князя, і кожен з них старався в такім випадку творити собі «партію». А в затишку київських монастирів писалися богословсько-філософські трактати, глибокоумні по-

учення і блискучі історичні твори — наші славні літописи.

Та багатство й висока культура Києва служили принадою для ворогів, що заздрісним оком поглядали на ті багатства. Не раз підступали під самий Київ хижі печеніги й половці Але їх кожного разу відганяли. Та ось прийшов з півночі свій же таки князь Андрій Боголюбський, привів з собою суздальців (предків сьогоднішніх москвинів), узяв Київ у бою і страшно його спустошив і пограбував. Сталося це в 1169. році. Вдруге зазнав такої руїни Київ у 1202. році. Нарешті доконали його татари в 1240. році. Але многострадальне місто ожило під зверхньою владою литовсько-українських князів. Знов почав він залюднюватися й забудовуватися. І знов завдали йому страшний удар татарські хижакі: в 1484. році спалив і зруйнував Київ татарський хан Менглі-Гірай, московський союзник. Пограбовані в святій Софії чаші і сосуди післав він у дарі до московського князя Івана III.

Довго лежали після того київські святині в руїнах, аж поки їх обновив великий митрополит Петро Могила. Ще раз зазнав старий Київ руїни в 1651. році, коли його захопив був на якийсь час литовський гетьман Радивил. В 1658. році палили його околиці москалі, одбиваючи наступ Івана Виговського. В XVIII. віці нищили його пожари, особливо страшний пожар 1718. року, коли згоріла бібліотека Могилянської Академії з її дорогоцінними скарбами. Многострадальне місто! Але воно знову відроджується мов той фенікс з попелу і знову ставало в усій

своїй красі. XVII., а особливо XVIII. століття поглибили глибокий і прекрасний слід в архітектурі міста, вони то дали стільки чудових

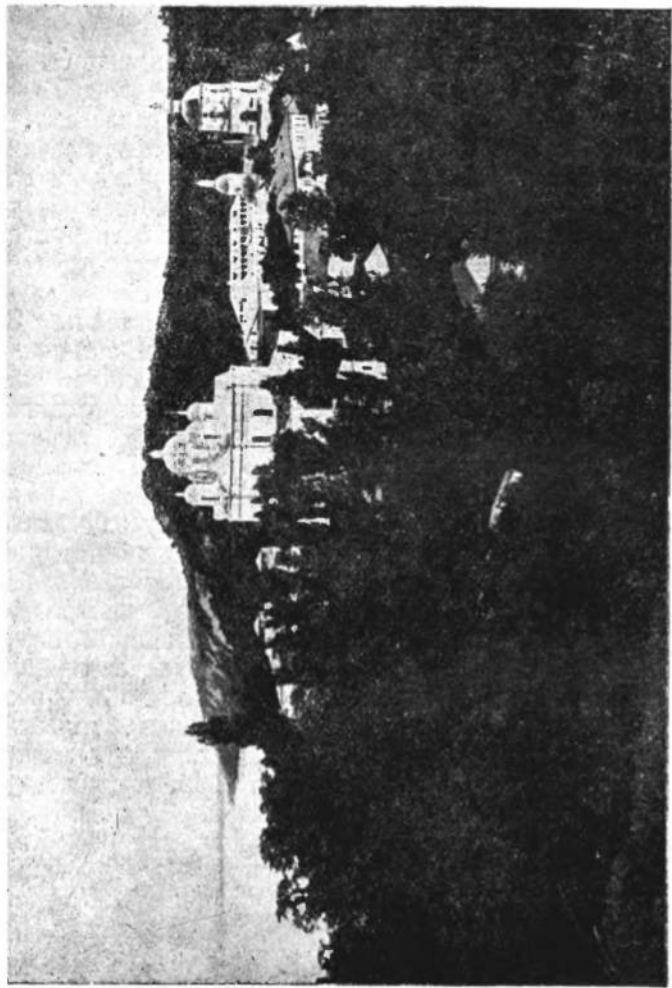
Софійський Собор з вежою гетьмана Ів. Мазепи.

зразків українського бароко, що надає такий своєрідний характер київським церквам. Тоді то повстали цінні пам'ятки, як реставрація дотатарських храмів: святої Софії, Михайлівського монастиря, Братської Церкви на Подолі, Видубецького монастиря, Печерського монастиря, Кирилівської церкви та інші, і такі нові як Ни-

кольський Мазепин собор, Флоровський монастир, Андріївська церква, дзвінниця Лаврська і св. Софії, Академічний Будинок на Подолі, митрополичі палати і багато інших. Все це повстало на кошти українських культурників-меценатів, серед яких на першому місці блищить безсмертне ім'я гетьмана Івана Мазепи.

Довго було би вичисляти всі важніші пам'ятки старого Києва. Про це говорять спеціальні праці, які за останні часи виходять і на чужих мовах, бо вже й чужинці зрозуміли красу й багатство нашого старого будівництва. Скажемо іще, що й ХІХ. століття зробило немало для зросту й забудови Києва. Тоді то повстали такі монументальні будови, як кам'яниця університету св. Володимира, Печерська фортеця, дівочий інститут, кадетський корпус, перша й друга гімназії, ланцюговий міст через Дніпро та багато інших.

З проведенням залізниць, зі зростом цукрової промисловости, Київ почав дуже скоро розвиватись як велике місто. З будов кінця ХІХ. в. треба відзначити Володимирський собор у візантійській стилі. Та особливо скорим темпом став рости Київ уже в наші часи, на початку ХХ. століття. Він став зовсім модерним містом, з електричним трамваєм (першим у цілій схід. Європі), фунікулерами, великими театрами, готелями, чудовими парками. Він сполучував усі вигоди європейського комфорту з розкішною українською природою, прекрасним кліматом — а найголовніше — з виїмково гарним положен-

Межигірський монастир.

ням. На початку світової війни мав Київ 460.000 населення.

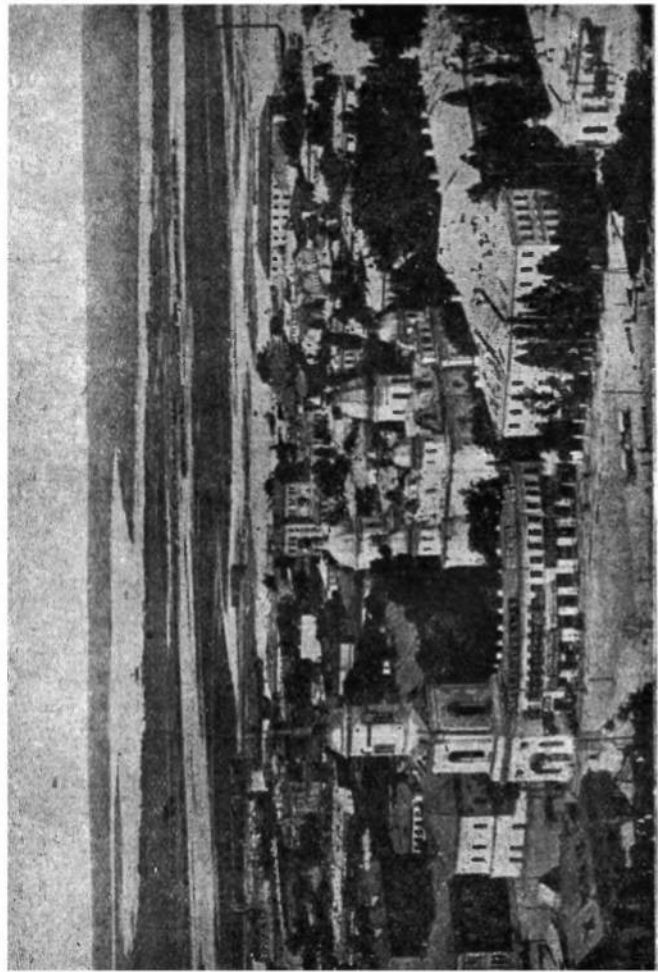
Та зовсім особливі перспективи відкрились перед Києвом, коли він зробився столицею Української Держави. Населення його зросло майже до мільйона. За гетьманського правління роблено спеціальний план поширення й забудови Києва. Мільйон карбованців відпущено тільки на самі підготовчі роботи. Мали повстати великі гетьманські палати, будинок українського союму, державного сенату, міністерст, Національної галерії образів, музеї, архіви, бібліотеки... За кілька років Київ мав стати одним з перших міст Європи. Але не здійснилися золоті сни. Українська Держава впала. Почалися страшні роки громадянської війни, інтервенцій, а коли нарешті запанували більшовики, то столицю був. Української Радянської Республіки перенесено до Харкова. Київ залишився звичайним провінціалним містом. Скасовано обидва університети: св. Володимира і Державний Український. Перенесено до Харкова всі центральні установи. Залишилася тільки Академія Наук, та й її доля, як усім відомо, була незавидна. Населення Києва в 1920. році впало до 366 тисячів, і в 1926. році знову зросло до 493 тисячів, себ-то трохи більше, як на початку відродження української державности. По 1933. р. число населення мало зрости на 846.000.

Окрім старих пам'яток, головно церков, Київ має ще кілька дуже цікавих музеїв. На першій місці стоїть Історичний Музей імени Т. Шевченка (бувний імператора Миколи II), з прекрас-

ним археологічним, історичним та мистецьким відділами; бувший церковно-археологічний музей при колишній Академії; галерія образів (бувші колекції Ханенків і Терещенків); нарешті сама Лавра. Цілих три державних архіви переховують у собі дорогоцінні документи до історії України. Всенародня (раніше Національна) Бібліотека України має вже понад два мільйони томів і стоїть у ряді найбільших бібліотек цілого світу.

Ще за російських часів Київ прикрасився рядом монументів: найстарший з них — пам'ятник князя Володимира Великого, що стоїть на дуже мальовничім горбі над Дніпром. Поставлені монументи російським царям Миколі I. і Алєксандру II. знесла рука революції, так само як і монумент душителю українського руху міністру Столипіну і катові народа Сталінові й Ленінові. За те залишився прегарний пам'ятник великому гетьману Богдану Хмельницькому: кінна фігура гетьмана. Цей пам'ятник відкрито в 1888. році. Новіше поставлено пам'ятник Шевченкові.

Самозрозуміло, що Київ був осередком українського національного життя. Та не зразу в ХІХ. в. зробився він таким. Відкриття університету в 1834. утворило було культурне середовище, з якого зразу виросло українське Кирило-Методіївське Товариство. Та в 1847. році Товариство було розгромлене московським урядом, а його члени — з безсмертною трійцею: Шевченко, Куліш, Костомаров на чолі понесли тяжку кару. Знову ожило українське життя у Києві аж на початку 60-х років, коли тут за ініціативою

Братський монастир на Подолі в Києві зруйнований більшовіками.

В. Антоновича заложено Українську Громаду. На 70-ті роки припадає розцвіт українського культурно-національного життя: наука, література, мистецтво, театр — усе це розцвіло буйним цвітом. На київському небосхилі сяяли тоді зорі такої величини, як Володимир Антонович, Житецький, Чубинський, Михальчук, Лисенко. Київ зробився тоді справжнім серцем українського життя і прибирав уже під свій вплив також і Галичину з Буковиною. Царський указ 1876. року загальмував цей рух. Загальмував, але не вбив. Він знову оживає в початку 80-х років; появляються у великім числі нові українські видання, починає виходити місячник «Кіевская Старина», новим блиском засіяв український театр. Нові репресії, нові удари, але вони лиш заганяють українське життя в тісні межі приватного життя, укриті від стороннього ока. З кінцем століття український рух знову виявляє себе на зверх і росте, росте безупину. 1905-й рік приносить волю українського слова, рік 1917-й — відродження української державности. І це останнє як найтісніше, просто нерозривно звязане з Київом. Тому то казати про історію Києва, значить — оповідати історію України.

Тепер Київ звільнений від большевиків, має перед собою світлу майбутність.

Харків.

Харків, головне місто Слобідської України, колишня столиця був. Української Радянської Республіки, належить до молодших українських

міст. Засновано його десь 1654., або 1655. року, і заселили його виходці з України Наддніпрянської; вони принесли з собою свій козацький устрій, свої цехи й братства, свої звичаї, свою культуру. Москва визнала все це за ними, дала їм полкову самоуправу і довго не втручалася до їх внутрішнього життя. Слобідські козаки мусіли тільки відбувати сторожеву службу га в походи ходити. Харків став полковим містом, і харків'яни брали участь у всіх війнах, які Москва провадила з половини XVII. до кінця XVIII. в. Навіть до далекої Пруссії в семилітню війну ходили харківські козаки. Але вже цар Петро I. почав приборкувати козацькі вольности, а цариця Катерина в 1765. році зовсім скасувала козацький устрій. Слобожанщини, і Харків став головним містом «Слобідсько-Української Губернії».

Харків здавна був торговельним містом. Уже в 1659. році устанавлено в ньому знаменитий Успенський ярмарок, на який зїздилися купці не тільки з усієї України, але і з чужих земель. Та й серед купців, які мешкали постійно у Харкові, дуже рано бачимо багато чужоземців: москалів, греків, волохів та інших. У XVIII. столітті Харків має вже чотири ярмарки на рік. Разом із тим він стає й важним культурним осередком: у 1727. році в ньому засновується знаменита колегія, де поруч звичайних у ті часи наук вчили також німецької й французької мови, вищої математики, історії й географії. Серед професорів колегії один час був славний український філософ Григорій Сковорода.

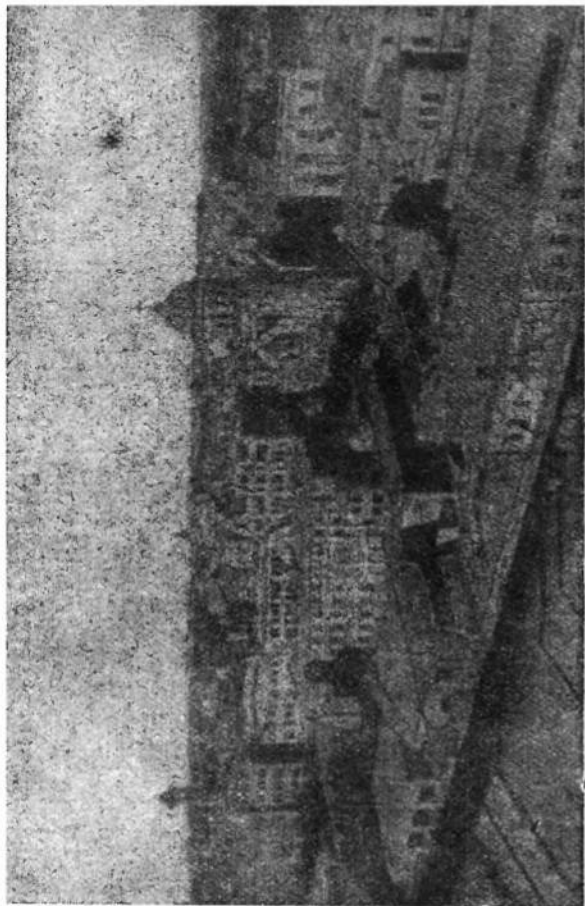
Культурні традиції Харкова виявились з особливою силою на початку ХІХ. віку, коли тут, за ініціативою місцевого громадянства і на його-ж кошти засновано в 1804. році університет. Цей університет прислужився не тільки загальному культурному розвитку лівобережної України, але й розвитку національного руху. В Харкові повстав цілий ряд журналів, серед яких найбільш відбивав у собі місцеве життя «Українській Вѣстникъ», повстав театр, де ставилися й українські пєси. З Харковом тісно була звязана діяльність відомого українського поета П. Гулака-Артемовського, що був ректором університету, й батька української повісти Григорія Квітки. Особливо розвинулось українське літературне життя у Харкові з кінцем 30-х років, коли тут виступила ціла плеяда молодих сил, таких як Срезневський, Метлинський і цілий ряд інших. На початку ХІХ. в. Харків цілком зберігав іще свій український характер. Це видалось у вічі навіть чужинцям, таким, як відомий німецький письменник Коль, що подорожував по Україні в 1838. році. Але згодом Харків почав тратити своє українське обличчя; до його все більше приїздило чужих людей, головно москалів. Вони захопили в свої руки всю торговлю. З розвитком промисловости в Донецькому басейні, Харків став осередком для цілого промислового району і до нього наїхало багато чужоземців — інжинірів, техніків, майстрів. При кінці ХІХ. в. Харків виглядав зовсім як велике російське місто. Він дуже рано зробився вузловим пунктом цілого ряду залізниць, які

зпочатку будувалися так, щоби найперше зв'язати Харків з Москвою й Петербургом. Побудовано коло нього й кілька великих заводів, головню машиново-будівельних.

Окрім університету Харків дістав ще високу школу ветеринарії й технологічний інститут. Але в усіх цих школах училася більшість росіян, і багато вчилось у них молоді із Кавказу, бо це довгий час було найближче до Кавказу університетське місто. Харків мав ряд великих просвітних інституцій для народу, але всі вони вели свою діяльність у російському дусі й причинилися зі свого боку до русифікації міста.

Та проте в Харкові не завмирала й українська національна течія, тільки, що її представники працювали здебільшого індивідуально. А треба сказати, що Харків мав дуже поважні культурні українські сили: доволі пригадати, що серед професорів харківського університету були Ол. Потебня, М. Сумцов і Д. Багалій. З Харковом зв'язаний початок діяльності Б. Грінченка. Але такого гуртування українських сил, як це було у Києві, у Харкові не було. Вправді в 1900. саме. у Харкові засновано Українську Революційну Партію, але її діяльність розвинулася поза Харковом.

Після революції 1905. р. в Харкові роблено спроби видавати українські часописи, засновувати українські товариства й установи, але особливого розвитку ні та, ні друга справа не досягли. Мабуть у значній мірі тому, що в Харкові за слабкий був свідомий український елемент, більшовики й перенесли столицю був. «само-

Харків.

стійної» Української Радянської Республіки з Києва до Харкова. Для них тут ґрунт більше сприятливий.

Харків не може похвалитись особливо гарним положенням. Головна його вада, що він немає доброї річки, бо ті дві, що течуть через саме місто — Лопань і Харків — влітку майже висихають і тільки затроюють повітря. Місто розкинене на кількох горбах і долинах поміж ними. Забудоване воно не однаково: поруч величезних модерних будинків невеличкі деревляні хатки. В центрі міста багато великих торговельних домів, готелів і реставрацій. У місті ще перед війною проведено електричний трамвай. Харків має кілька добрих театрів. У літньому постійно грала українська трупа. Український театр взагалі завжди мав у Харкові великий успіх. Гарна була в Харкові опера.

Найкраща частина міста — нова, вздовж Сумської вулиці. Там більше садів, гарних окремих будинків (серед них пара — в українському стилі), там-же і гарний університетський сад в пам'ятником В. Каразину, ініціатору заснування університету. В цій же частині знаходяться ветеринарний і технологічний інститути. Там-же й старе міське кладовище, де поховані Гулак-Артемівський і Марко Кропивницький, батько нового українського театру, Квітка похований на т. зв. Холодній Горі.

Старовини в Харкові мало. Цікава дуже церква Успенського монастиря в українським стилі. збудована в 1689. році. Катедральний Собор в дуже високою дзвіницею, яка панує над усім

містом, збудовано в 1783. році. Університет містився в старих тісних будинках на так званій «університетській горці». Що з будівель у Харкові було гарне, так це головний двірець.

Клімат у Харкові типово континентальний, з різкими переходами від тепла до холоду. Зимом бувають великі морози, а літом страшна спека; тяжко буває, коли починається «суховій», здіймає страшну куряву, яка стоїть над містом, коли вітер ущухне, наче мряка. Все, що може, виїздить літом з Харкова кудись в околиці, поза місто, на так звані «дачі».

Хоч більшовики багато рекламували свої будівельні «досягнення», але люди, що приїжджають з Харкова, оповідають, що фактично нових будинків поставлено дуже небагато і то партійні. Зате зросло населення міста: в 1897. році було його 174.000, в 1917. році — 313.000, а в 1926. році, аж 409.000. Звісно, через те настала велика скрута на помешкання, бо нових житлових будинків ставилося дуже мало, а до міста з кожним роком усе більше прибувало людей. По 1933. р. число населення доходило до 830.000.

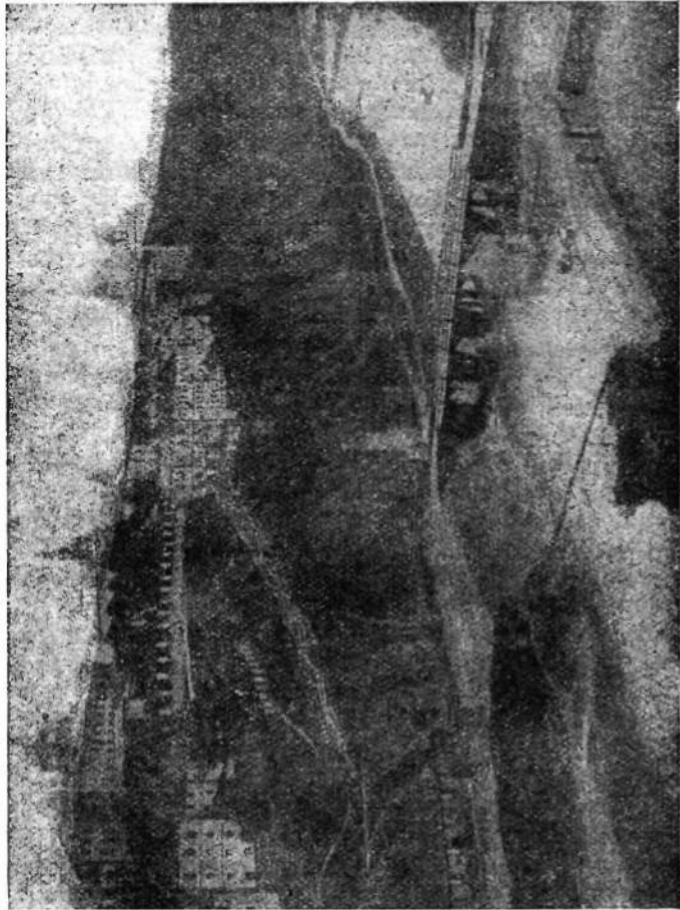
Камянець.

Камянець належить до найкращих по-своєму положенні і до найоригінальніших по зверхньому вигляді міст в цілій Україні. Природа створила з нього фортецю: місто стоїть на майже заокругленому скелястому півострові, кругом якого тече річка Смотрич. Глибоке провалля

відділює його від другого скелистого півострова, на якому збудовано на початку XVI. віку твердиню, що збереглася й до сьогодні і носить назву «турецька кріпость». Через провалля, на дні якого тече — Смотрич, перекинутий кам'яний міст, так званий «турецький». За нових часів місту стало тісно в його мурах і воно почало повзти на другий беріг провалля, і так повстало нове місто, або «Новий План», а поруч нього «польські» й «руські фільварки», де вже людські оселі вільно собі розложились і оточили себе садками і бульварами.

Камянець увесь зложений з пам'яток старовини, він сам — наче один суцільний історичний музей: кожна доба з його бурхливої історії полишила по собі величні пам'ятки.

Камянець був зложений у другій половині XIV. віку князем Юрієм Коріятовичем — пізніший князь Карпатської України. Щоб захопити людей селитися в новому місті, поставленому на пограниччі з татарськими й волоськими володіннями, князь Юрій Коріятович надав йому в 1374. році маґдебурське право: міщани діставали повну самоуправу, власний суд, і на дванадцять років свободу від усяких податків. Камянець почав швидко рости в гору. До його охоче переселялись чужоземці купці й ремісники: німці, вірмени, поляки, жида. Скоро вони взяли гору над місцевою українською людністю, особливо з того часу, як Камянець опинився під рукою польських королів (у 1430. р.); українців вигнано з маґистрату і з міського суду, вкінці вони стали громадянами «другої категорії».

Камянець - Подільський.

дістали свою окрему, дуже вкорочену самоупра-
ву, так само як і вірмени, а справжніми господа-
рями в місті зробилися польські міщани. І
став від тоді Камянець «польською стражницею
проти Руси».

Як уже сказано вище, на початку XVI. віку
поруч з містом, яке само було обведене грубими
мурами, збудовано ще окрему твердиню, яка
пізніше перебудовувалася не один раз. Ця твер-
диня зробила з Камянця передовий форпост Рі-
чипосполитої супроти турецько-татарського сві-
ту. Твердиня встояла супроти козацької сили,
коли вибухло повстання Богдана Хмельницько-
го, але не вдержалася проти сполучених турець-
ко-українських військ, коли в 1672. році обляг-
ли Камянець турки з султаном Магометом IV.
на чолі й козаки з гетьманом Петром Дорошен-
ком. На цілих 27 років залишився Камянець в
турецьких руках. В 1699. році він повернувся
під владу Польщі, а в р. 1793. зайняли його мо-
скалі. Камянець став губерніяльним містом По-
дільської губернії. В 1917. році настала україн-
ська влада. Вона тримала тут найдовше від
усіх українських міст, бо аж до кінця 1920. ро-
ку. Він бачив у своїх мурах і уряд Західно-
Української Республіки, який перебував тут в
кінці 1919. року з диктатором Петрушевичем на
чолі. Ризький мир віддав Камянець знов у мо-
сковські руки в формі Радянського Союзу.

Така в коротких словах історія міста. Камя-
нець належав і належить до таких міст, де сто-
ронній людині нема за чим шукати, хіба за ста-
ровиною. Положений на самій границі в глухім

трьохкутнику (колись між Росією, Австрією й Румунією, тепер на місце Австрії прийшла був. Польща), в стороні від шляхів, Камянець не тільки не розвинув ніякого промислу, ні торгівлі, але навіть подільської губернії був виключно адміністраційним пунктом: тяжко сказати — осередком, бо лежав на самім кінці губернії; роллю осередка давно вже почала оспорювати в нього Винниця. Навіть залізниця, проведена перед самою війною від Проскурова, мало чим оживила Камянець. Він так і залишився тихим провінціональним містом.

Тільки українська влада зробила була з нього культурний центр для цілої південно-західної України, коли осінню 1918. року, відкрито в Камянці Державний Український Університет. Оттоді то усміхнулася місту доля: з усіх центрів української землі — з Києва, Львова, Харкова, Одеси, Катеринослава, поплили до його українські культурні сили, поплили сотки й тисячі української молоді, і став Камянець притягальним культурним осередком також і для сусідніх Галичини й Буковини.

Та з упадком української державности упав і український університет в Камянці: більшовицька влада перетворила його в «Інститут Народньої Освіти», себ-то у спеціальний заклад для підготовки учителів середніх шкіл. А університет мав уже чотири факульти: теологічний, філософічний, юридичний і природничо-математичний.

До найцікавіших памяток старовини у Камянці, окрім Турецької Фортеці й кількох старих

брам у самім місті (Руська Брама, Баторієва, Яничарська, Польська та інші), належать його церкви та костели. Біля римо-католицької катедри стоїть високий стрункий мінарет: то — пам'ятка турецького панування. Друга така пам'ятка — різаний з дерева в арабському стилі амвон привезений з Царгороду; він стоїть у Домініканському костелі. Кам'янець має гарний історично-археологічний музей, організований місцевим дослідником Ю. Сіцинським.

Кам'янець має здалека дуже гарний і мальовничий вигляд, особливо літом, коли його старі будівлі, вежі й мури виступають на зеленому тлі дерев та кущів. Але в середині старого міста доволі брудно й тісно. Будинки непоказні, старі, облуплені. Далеко краще виглядає нове місто, де вулиці широкі й рівні, де багато садів; де розміщено більшу частину середніх шкіл, де міститься і Державний Український Університет.

Населення Кам'янця мав у 1897. році 36.000. В 1920. році, по війні і революційній руїні число його впало до 26.000, а в році 1926. досягло всього лиш 29.000. За большевиків життя в ньому зовсім завмерло. Близький кордон зробився зовсім китайським муром, який відгороджував Кам'янець від зовнішнього світу, від «Європи». Торговля та промисл упали ще нижче, ніж то було перед війною.

Чернігів.

Чернігів називають «українською Равенною» — і цілком слушно: як Равенна, мов живий музей, зберігає пам'ятки італійської історії зперед добрих півтори тисячки років, так само й Чернігів є живим свідком принаймні тисячі років нашої історії.

Здалека, зза Десни Чернігів трохи нагадує Київ: місто так само розкинулось на горах понад річкою, так само блищать золоті бані церков і здіймаються вгору вежі, так само весь краєвид вбрався в зелену раму садів і лісів. Так само — але все в скромніших розмірах: і гори не такі високі, як у Києві, і обсяг міста без порівняння менший, і сама природа скромніша. Київ стоїть на межі лісової й південної — степової України, а Чернігів належить уже цілком до північної, лісової частини нашої широкої Батьківщини. В Києві панують горді стрункі тополі, граби, дуби, акації, а в Чернігові тон задають клени, берези, сосни. Осінню, коли все пожовтіє, стане золоте, Чернігів увесь наче вкривається золотим покривом. Гарний він в кожному пору року, бо природа не заглушена камінням, залізом, бетоном, як у великому місті: тут садок — біля кожного будинку; тут кожна вулиця — не то бульвар, не то алея в парку. Словом, Чернігів — місто садів і густих парків. В літку — пахощі квіток і кущів, спів соловейків — це може чути кожен городянин Чернігова, не виходячи поза межі міста.

Чернігів береже пам'ятки усіх головних епох

нашої минувшини. Так звані Болдині гори коло Єлецького монастиря переховують в своїй глибині мабуть ще не одну таємницю з поганських часів, не вважаючи на те, що рука археолога розкопала не одну з їхніх могил і виявила на світ Божий повну обстанову похорону поганських князів. Посеред міста стоїть величавий Спасо-Преображенський собор, найстарша пам'ятка цілої Руси-України. Він старший від св. Софії у Києві: його заложено десь коло 1032. року; заложив славний і могучий князь Мстислав Володимирович після своєї перемоги над поляками в 1031. році. Але не встиг докінчити: коли в 1036. році князь Мстислав помер, то мури виведено, — як каже літописець, — так високо, як можна досягти рукою, стоячи на коні. Але його поховано в самім храмі. Там-же згодом поховано й цілий ряд інших, відомих в нашій історії князів: тут спочиває великий князь Святослав Ярославович, славний своєю ученістю; великий князь Ігор Ольгович, убитий киянами в 1147. році; герой «Слова о полку», Всеволод Курський; князь Михайло, замучений татарами в Орді, і цілий ряд інших. Величавий храм, як доводять недавні досліди академіка Макаренка, дуже добре зберігся від перших часів: найбільше потерпів він одначе не в 1239. році, як думали досі, але аж у 1750. році, підчас пожежі. Але й тоді згорів тільки дах та були ушкоджені вежі. Реставрований пізніше, він зі своїми золотими банями ще й тепер зберігає первісний вигляд, і з повагою хилиться голова кожного

відвідувача перед цією величною пам'яткою старовини Української Землі.

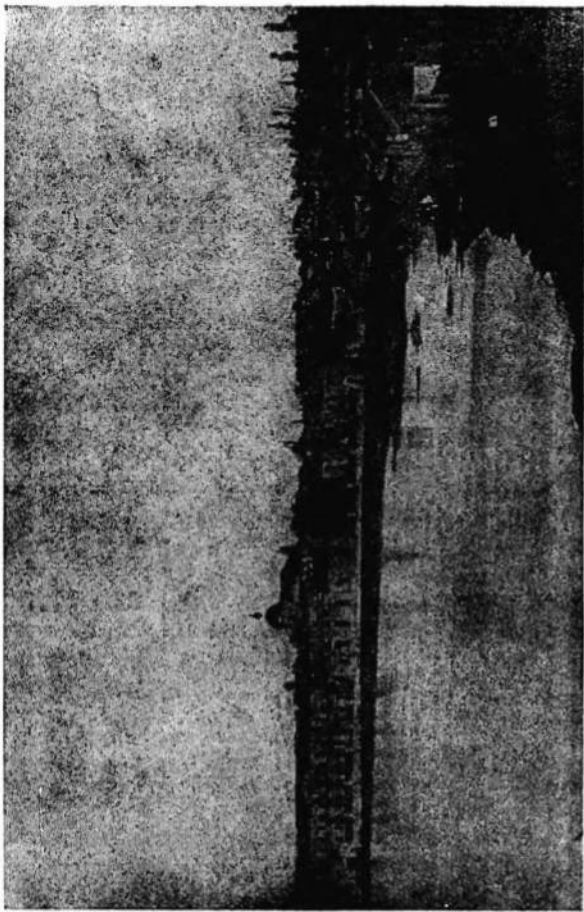
До часів перед-татарських належить і другий собор — Борисо-Глібський, що стоїть на тій самій площі, що й Спасо-Преображенський. Він був заложений в першій чверті XIII. віку. Перемінений за польських часів у католицький костел при Домініканським кляшторі, він був повернутий знов у православний храм архієпископом Лазарем Барановичем.

Стоять обидва собори, мов старі сивоголові діди і дивляться на велику зелену площу, на осередок міста, де перед їх очима відбувалося стільки історичних подій! Зазнав старий Чернігів не мало руїн і великих перемін. У 1239. році зруйнували його татари. В XIV. столітті він опинився під литовською владою. В 1499. році Чернігів здобуло московське військо і в місті засіли московські воєводи. Сиділи довго, аж до 1611. року, коли його захопили поляки. Повстання Богдана Хмельницького скасувало польську владу над містом, і Чернігів став полковим містом Української Держави.

Друга половина XVII. віку була добою нового розцвіту міста. Козацькі гетьмани і старшина щедрою рукою поновили старі святині міста і побудували цілий ряд нових церков. Стару Іллінську церкву під горою над Деснянським лугом обновив у 1649. році полковник Побадайло. Іоаникій Галятовський, знаменитий наш проповідник, обновив у 1674. році Успенську церкву Єлецького монастиря, заложену ще в 1060. році в. кн. Святославом. Великий меценат українсь-

кий — гетьман Мазепа докінчив у 1695. році будову величавого храму в Окроїцькім монастирі, до якого у XVII. в. прибудовано розкішну дзвіницю, чудовий зразок стилю т. зв. українського барокко. В тім самім стилі, крім двох старих соборів збудовано всі чернігівські церкви. Особливо гарний зразок цього стилю уявляє Катеринська церква, збудована в 1715. році бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом. Чернігівські церкви — невичерпане джерело студій над українським мистецтвом. На міськім валу, що зберігся від колишньої фортеці, стоїть старинна будівля з високим дахом, так званий «Будинок Мазепи». Але найновіші досліді показують, що ся будівля має з Мазепою хіба стільки спільного, що повстала за Мазепиних часів. У ній за останні часи містився архів, і тут в 1860-х роках відомий дослідник лівобережної України Ол. Лазаревський, відкрив останки українського державного архіву з часів Гетьманщини.

Окрім українського барокко в стилі церков пакує у Чернігові ще інший стиль, так званий ампір. В цім стилі збудовано кам'яниці гімназії, пансіону при ній, дворянського зібрання, губернського правління, губернської друкарні та ще кілька державних і приватних будинків. Класичні карнизи, білі колюмни на фронтоні і строгі, пропорційні лінії цих будівель дуже гарно пасують до зеленого тла садів, які оточують майже кожду з цих будівель. Чернігівська духовна семинарія міститься у великім двохповерховім будинку, який належав колись до Павла

Духовна Семінарія в Чернігові.

Полуботка. Але сам будинок, крім своїх мурів, не має ніяких ознак старовини.

На самім краю міста, серед розкішних садів заховався невеликий кам'яний будинок — у готицькiм стилі. В цiм будинку міститься Український Національний Музей ім. В. Тарновського. Дивно бачити в цiм закутку найбільший відділ пам'яток по Шевченку, окремий відділ Куліша і велике число дорогоцінних реліквій козацько-гетьманської доби. Так склалася доля, що цей музей, подарований його фундатором Тарновським чернігівському земству, знайшов собі притулок не в столиці України, а в тихому Чернігові.

Чернігів, дійсно — тихе, провінціональне місто. Нема в ньому ні фабрик, ні заводів, нема й великих крамниць. Навіть сполучення Чернігова із зовнішнім світом дуже незручне. Ще поки не було залізниць, то Чернігів лежав на великім проїзdnім шляху, на т. зв. Білоруському шосе, яке було проведено між Петербургом та Києвом. Але коли в Росії побудовано залізницю, то Чернігів залишився зовсім у стороні від них. Тільки в 1892. році проведено вузько-коліїну вітку до Чернігова від стації Крути. По цій вітці раз на добу ходив потяг, відомий своїм дуже незручним розкладом їзди. В часі навігації до Чернігова ходили пароплави з Києва по Дніпрі. Будову нової залізниці з широким тором від Ніжина через Чернігів до Гомеля перепинила була війна і революція.

Та хоч у Чернігові нема ні промислового життя ні торговельного руху, за те умове, культур-

не життя процвітало в ньому до останніх часів. Українська національна течія грала в цьому житті дуже помітну ролю. Вже в 60-х роках у Чернігові існувала українська громада, що давала українські театральні вистави й концерти, друкувала українські книжки, а в 1861—63. році виходив там український тижневик «Чернігівський Листок», видаваний відомим нашим байкарем Л. Глібовим. У 90-х роках у Чернігові працював Б. Грінченко, який провадив тут видавництво українських книжок. В Чернігові-ж жили і працювали М. Коцюбинський, В. Самійленко, М. Чернявський. На чолі чернігівської громади стояв відомий на всю Україну Ілля Шраг.

Після революції 1905. р. в Чернігові повсталала «Просвіта», а зразу-ж після вибуху революції 1917. р. в Чернігові було зорганізовано українську гімназію. 7. падолиста 1917. р. Чернігів урочисто святкував проголошення самостійности України: на історичній площі перед Спасо-Преображенським Собором архієрей служив молебень, а губерніяльний комісар (губернатор) приймав параду військ місцевого гарнізону, — війська незалежної і самостійної України... За часів революції й періоду української державности Чернігів не відіграв якоїсь помітнішої ролі. Найбільш активні з-поміж місцевих українських діячів усі переїхали до близького Києва, щоб там узяти участь в українськім державнім будівництві. Сам Чернігів пасивно поділяв долю цілої України, в усіх тяжких та болючих стадіях тої долі.

Полтава.

Полтава найбільше зберегла український характер з усіх більших міст колишньої російської України. Тут до останніх часів (перед революцією) найбільше зберігся своєрідний український уклад життя, збереглася й українська мова в устах міщанства, почасти купецтва і навіть інтелігенції.

Полтава за князівських часів (тоді вона звалася Лтавою) була останнім форпостом української колонізації, найдалі висунутим у глибину степів на південному сході. Але довго вдержатись супроти натиску кочовників вона не могла, і вже в кінці XII. віку ціла теперішня середня Полтавщина була вже для нас страчена. Далі наступило татарське ліхоліття. Спробував було литовський князь Витовт спільними силами українців, литовців і білорусинів відкинути татар од границь нашого краю, але в 1399. році над Ворсклою, деь недалеко Полтави татари страшно погромили його військо, сам князь ледви утік з головою. Над берегами Ворскли на півтора століття нависла історична тьма; вони зробились «диким полем», де відбувались козацько-татарські герці.

Аж ось знову виринуло людське житло на колишньому селищі: в половині XVII. віку на місці літописної Лтави виникло козацьке місто Полтава, яке скоро зробилось полковим. Полтавський полк був пограничний. Далі вже починались запорожські степи і запорожці були найближчими сусідами полтавців. Це окраїнне по-

ложення і це сусідство вели до того, що полтавський полк перейняв дух запорожської сваволі й запорожського гультайства. Полтавці були завжди в порозумінні з січовиками і спільно з ними брали участь в різних ворохобнях проти гетьманської влади. Так у 1658. році полтавці зі своїм полковником Мартином Пушкарем збунтувалися проти гетьмана Виговського, і той мусів добувати Полтаву неначе ворога збройною рукою. Полтаву тоді спалено, населення її розбіглося, і гетьман Виговський мусів наново заводити лад і порядок у непокірному місті.

Найбільшого розголосу добула собі Полтава за часів Шведчини: тут, під її земляними валами відбулася 27. червня 1709. року нещаслива для нас баталія між шведами і москалями. Для Москви зробилася ця баталія початком її великодержавного становища в Європі, для України — могилою свободи... Кілька пам'ятників служать свідками, або нагадують цю історичну подію: на полі битви — так звана «Шведська могила», окремо великий курган з каплицею, де поховано московських вояків, окремо — де поховано шведів; над цією могилою стоїть виставлений на кошт шведського правительства монумент, який уявляє собою — смуток і жалобу Швеції. Нема тільки ніякого пам'ятника й ніякої могили наших «мазепинців»: мстивий москаль навіть мертвим мазепинцям відмовляв у християнському похороні.

У самому місті на Александрівській площі стоїть висока колюмна з наддніпрянського граніту, а на верху — орел, що його наші люди

звали «московською вороною». Цю колумну на спомин полтавської перемоги поставлено в 1811. році, і той самий Василь Капнист, що рівно 20 років перед тим їздив з таємною місією до Берліна шукати для України захисту проти «московської тиранії», вшанував відкриття цього ганебного для нас монументу спеціальною одою. Так змінливі в своїх поглядах і переконаннях наші люди!

Протягом XVIII. століття Полтава провадила дуже жваву торгівлю волами та іншою худобою з Шлезьком, Гданськом, Королівцем (Кенігсбергом). Тисячі круторогих волів, викоханих на широких степах південної Полтавщини, мандрували щороку на далеку північ. Із тої торгівлі збагачувалися не тільки козацькі старшини і купці, але й прості козаки та селяни. Московський уряд поволі знищив цю торгівлю, і під кінець XVIII. віку вона зовсім припинилась. Сама Полтава була тоді тихим провінціоанальним містом, властиво — великим селом, де серед білих хат під солом'яними стріхами пишалися тільки муровані церкви. Перше місце серед них займав чудовий пятибанний Успенський Собор, збудований р. 1770. полковником Андрієм Горленком. Це одна з найкращих пам'яток української архітектури. Напроти Полтави, відділений глибоким яром, на горі стоїть Хрестовоздвиженський монастир, що його zaloжено в 1650. р. за допомогою полковника Пушкаря. Теперішня головна церква в монастирі з високою дзвіницею збудована в половині XVIII. в. полковником Василем Кочубеєм.

Памятник Івана Котляревського в Полтаві

На початку ХІХ. в. Полтава дуже оживилася, відколи з 1802. року вона стала головним містом «малоросійського» генерал-губернаторства. Вона забудувалася. Повстав цілий ряд мурованих кам'яниць з фронтонами, прикрашеними колюнами. Місто розплановано наново, повстали публічні сади й бульвари. Засновано ряд середніх шкіл, лікарні, шпиталі, театр. Особливо багато зробив для розвитку міста генерал-губернатор князь Куракин, прославлений одою Котляревського. Розвинулося й духове життя, в осередку якого стояв батько нової української літератури. В Полтаві написав він свою «Енеїду».

На сцені полтавського театру в 1819. році вперше виставлено безсмертну «Наталку-Полтавку». В Полтаві-ж між 1817—21. роками написав Д. Бантиш-Каменський першу наукову історію України, видану на кошт генерал-губернатора князя Репніна, Шевченкового приятеля.

Торговельне значіння Полтави піднеслося було знову, коли в 1852. році до неї перенесено з Ромна знаменитий Іллінський ярмарок. Але за яких чверть століття залізниця вбила значіння ярмарків, і торговельний рух у Полтаві затих знову.

На початку 60 х років у Полтаві прокинувся доволі жвавий національний український рух: полтавська громада заснувала недільні українські школи, видавала підручники, ширила українські книжки в народі. В 1863. році вдарив мороз з півночі: кілька видатніших громадян заарештовано й вислано на північ, школи позакривано. Але життя в громаді не припинилось і са-

ме з Полтави вийшла в 1873. році ініціатива до заснування Товариства імени Шевченка у Львові, а полтавська патріотка Єлисавета Милородовичева дала кошти на закупно для Товариства власної друкарні.

У 1903. році Полтава святкувала відкриття монументу батькові української літератури. Свято Котляревського зробилося першою великою маніфестацією українського руху під російським пануванням. В цьому святі вперше взяли участь українські делегати з Галичини й Буковини.

Окрім пам'ятника Котляревському, невеликого, але дуже гарного, зберігається ще й друга пам'ятка — будинок, де жив поет; будинок, правда, трохи перероблений; його первісний вигляд можна бачити на малюнку, зробленому Шевченком. На могилі Котляревського, на міському кладовищі, поставлено також дуже гарний надгробок з мармору, з українськими написами і погруддям поета.

Особливий інтерес для кожного українця виявляє знаменитий будинок Губерніяльного Земства — в українськiм стилі, чудово розмальований в середині покійним художником С. Васильківським. За большевиків цей будинок повернений у музей.

За короткий час відновлення української державности Полтава заснувала в себе приватний український університет (осінню 1918. р.), який почав дуже добре розвиватись. Та руїна української державности зруйнувала й цей університет.

Полтава дуже мальовниче місто з 92-тисячами мешканців й носить суто-український характер. Широко й вигідно розкинулася вона на високо-рівні, яка панує над долиною Ворскли. Як і Чернігів, Полтава вся тоне в садах, а вулиці її літом скидаються на алеї якогось парку. А передмістя Полтави зовсім нагадують село: білі хатки, сади, городи і левади. На одному з передмість — на Павленках — прожив більшу частину свого життя й помер великий український письменник Панас Мирний.

Полтава лежить на перехресті двох залізниць: одна веде з Харкова через Кременчук до Миколаєва; друга — з Києва до Полтави і продовжується далі до Костянтинограду й Катеринослава. Але обидва двірці, харківський і київський лежать доволі далеко від міста, немов задля того, щоби своїм шумом не порушувати спокою тихої Полтави!

Дніпропетровськ (Катеринослав).

Чи ви наближаєтесь до Катеринослава пароплавом з Кременчука, чи залізницею від Олександрії, — вже за десятки кілометрів густі хмари диму на обрії сповіщають близькість великого фабричного міста. Якщо ви пливете на пароплаві, то за 30 кілометрів перед Катеринославом на правому березі Дніпра, мов передова фортеця, мов аванпост столиці українського промислу, зустрічають вас десятки колосальних димарів Запорожжа-Кам'янського; день і ніч виліта-

ють з них то густі хмари чорного, або сірчасто-рудого диму, абож вириваються червоні вогняні язики; у ночі можна подумати, що то пожежа. А по залізниці на порозі міста зустрічає вас колосальний Брянський завод — ціле окреме місто, над яким так само здіймаються десятки чорних закурених димарів і чотирьохкутних коминів величезних доменних печей (Hochofen). Але коли ви переступите цей поріг і з невеликого, доволі тісного двірця вступите до міста, то вас насамперед вразить широчезна вулиця-проспект, така широка, що ви ніде більше подібної на цілій Україні не побачите: посередині широкий бульвар, обсаджений по обох боках у два ряди деревами; з обох боків бульвару по широкій вулиці, і кожна має ще до того широченний хідник. Рівною лінією далеко-далеко простягається проспект (він звався давніше Катеринським) і десь при кінці помалу підіймається в гору. Всього довжини його понад чотири кілометри і кінчиться він, виходячи на величезну площу, властиво на ціле поле, серед якого в однім кутку стоїть сиротою невелика церква, а в другім прегарна будова в античному стилі — то краєвий музей, а з правого боку один куток поля заняв цілий комплекс будов Гірничого Інституту.

Що за колосальний розмір, що за широкі простори! Ціле місто розкинулось так широко, немов будівничий його навмисне взяв у великі розміри для будуччини, в надії, що колись ці простори забудуються і заселяться, то щоб тоді не нарікали на тісноту. Щоб зрозуміти ці про-

стори і розміри, треба звернутись до історії, вона одна дасть нам ключ для розв'язки цієї загадки.

Історія Катеринослава недовга і небагата на події, але початок її дивний і дуже оригінальний. Катеринослав, це місто, яке в своїх початках мандрувало і поки осілось там, де його бачимо сьогодні, вже двічі змінило своє положення. Це не жарт, а правда! Там, де сьогодні широко розкинувся Катеринослав з 500.000 населення (в 1917. році було 217.000), 150 років тому на березі Дніпра лежало запорожське село Половиця. Весь беріг був вкритий білими хатками і чудовими овочевими садами; на горі махали своїми велитенськими рукавами десятки вітряків. Але прийшов москаль. У 1775. році Запорозьку Січ зруйновано, козаки — хто втік на Дунай, хто притаївся по селах і зимовниках (так звалися на Запорозжі хутори), дожидаючи, що буде далі. Новий господар краю — всесильний царицин фаворит Потьомкін — заходився коло нової кольонізації запорожського краю, а в його осередку рішив збудувати головне місто. Це місто було заложене в 1777. році на лівому березі Дніпра, близько того місця, де в нього впадає річка Самара. Місто дістало назву Катеринослава, бо воно мало прославити ім'я цариці. Але скоро це місто було визнане за незручне і місто перенесено трохи далі, де було вище. Але й це місце виявилось незручним. Тоді його перенесено аж геть за тридцять кілометрів вгору понад Самарою, туди, де стояв знаменитий запорожський монастир, і дано йому ім'я «Ново-

московськ». Там воно стоїть і досі. Але для Катеринослава вибрано місце села Половиці. Село знесено, садки зруйновано, а натомість почато будувати місто. Це сталося в 1787. році. Отже десять років блукав Катеринослав, заки остаточно сів там, де й досі сидить.

Потьомкін почав будівництво в грандіозному розмірі: Катеринослав мав стати віразу великим містом і сюди мала бути перенесена згодом столиця російської імперії. Місто мало стати окраєю цілого півдня імперії. Його розмір був відразу закреслений на 300 квадратних кілометрів. Усі вулиці мали бути 65 метрів завширшки. У новому місті мали бути зараз-же засновані Академія Мистецтв і Університет. Уже було призначено директора Академії і п'ять професорів до університету. Заложено було дві великі фабрики: суконну і шовково-панчішну. В 1787. році сама цариця Катерина в часі своєї подорожі до Криму відвідала місто і тут на горі, на площі заложила величезний собор, який мав бути «на один метр» більший за собор св. Петра в Римі! Але пройшли всього чотири роки, і Потьомкін вмер (1791). Все розвіялось як дим, як мрія. Замість величних палаців, біржі, театру, дикастерії (суд), університету, Академії — збудовано тільки досить скромну палату над Дніпром, відому у Катеринославі під назвою Потьомкінської. Фабрика панчіх устигла презентувати цариці парочку панчіх, таких тонких, що вони вміщались у шкаралупу волоського горіха, і на тому скінчила свою працю: не було для кого працювати. Слідом закрилася й фабрика сукна. Бу-

дування собору припинилось на фундаменті, що обійшовся державі 72.000 рублів. На цьому фундаменті поставлено згодом тільки скромну огорожу, а в середині поставлено середніх розмірів собор (докінчений 1834. року), який через те виглядає невеликим, що стоїть серед величезної площі.

Катеринослав залишився звичайним провінційальним містом, сонним і глухим. Тільки широчезні вулиці, а головню Катерининський бульвар, нагадували про золоті сні, які усміхались місту при його народженні. Навіть духовну семінарію, хоч вона і звалася «Катеринославською», уміщено зпочатку у Полтаві; там між 1780—89. роками вчився в ній батько нашого відродженого письменства Іван Котляревський. Тільки в 1804. році опинилась катеринославська семінарія в самім Катеринославі.

Минали довгі десятки років, — Катеринослав усе був глухою провінцією, коли нараз знову усміхнулась йому доля, і місто стало рости американським темпом. Сталось так йому, що майже одночасно, на двох кінцях Катеринославщини вирости промислові осередки: на сході зачато добувати кам'яний вугіль в районі Бахмута і там же в 1869. році англієць Джон Юз заложив перший чугунно-плавильний завод над річкою Калміджом (колишньою Калкою, де татари в 1222. році побити наших князів); на заході-ж, на березі річки Саксагані (вже на границі з Херсонщиною) німець Поль відкрив залізну руду. Тут виріс Кривий Ріг, осередок цілого промислового району. Юзовський вугільний район сполу-

чено в 1870-тих роках залізницею з Криворіжським, і от Катеринослав опинився в центрі цієї лінії. Він взагалі зробився центром уже не тихої степової губернії, що знала тільки хліборобство, а оживленого промислового району. Понаїжджали інжиніри, техніки, промисловці. Багато людей збогатилось протягом дуже короткого часу. Місто почало само багатіти, рости, забудовуватись, залюднюватись. Населення його вже в 1897. році досягло 112 тисячів. За дальших 20 років воно майже подвоїлось, бо в 1897. р. як уже сказано, виносило 216 тисячів.

Засновано в Катеринославі високу гірничу школу. Появились прекрасні крамниці, готелі; повстав цілий ряд нових середніх шкіл, які майже всі мали обширні прекрасні будинки. Проведено кілька ліній електричного трамваю. Місто приняло зовсім таки елегантський вигляд. Прикрашували його чудові сади і бульвари; в центрі міста прегарний «міський» сад, розведений на тім місці, де колись був садок запорожця Глоби. Фундатора не забуто, бо в однім кутку парку стоїть невеличкий монумент-обеліск в память запорожця Глоби.

Катеринослав, як місто молоде, не мав ніяких особливих памяток старовини, так як інші міста. В ньому все нове. Але старовина самого краю зібрана в прегарнім музею, що стоїть на соборній площі на горі. Цей музей повстав з колекцій запорожської старовини, що їх збирав А. Поль, той самий, що відкрив залізну руду в Кривім Розі. Збірки були подаровані катеринославському земству, яке збудувало невеликий,

але дуже гарний будинок, запросило на директора відомого дослідника Запоріжжя професора Д. Яворницького, і так повстав «Краєвий Музей імени А. Поля». Під проводом Яворницького він виріс і розвинувся. Він має три головних відділи: 1. археологічний, який наочно показує нам історію людської культури краю, починаючи від новокамяної (неолітичної) доби; 2. Запоріжський — найбільший і найцінніший і 3. природничий, який дає образ місцевої фльори і фауни. При вході до Музею, немов вартові на сторожі, стоять кам'яні фігури, так звані «баби», що їх ставили колись в степу на могилах різні кочовники, головно половці. Музей цілком зберігся й досі. Він тільки переповнений по самі береги, і збірки дуже терплять від тісноти.

Що дав Катеринослав для українського руху? З чим зв'язане його імя в уяві свідомого українця? Довгий час — з нічим. У надзвичайно сонному й убогому культурному житті колишнього Катеринослава для української національної течії довго не було місця. Перебували тут в 60—70-х роках спорадично Ол. Кониський, М. Комар, Гр. Залюбовський (етнограф), але це перебування позначилося хіба тим, що в етнографічних українських збірниках появились річи, записані десь в околиці Катеринослава. Вперше появился тут гурток з виразним українським обличчям в середині 80-х років, коли тут виходив тижневик «Степь», видаваний Єгоровим; біля нього об'єднались місцеві українські сили, на чолі їх — талановитий поет і етнограф Іван Манжура. В «Степу» друкувалися українською мо-

вою твори Куліша, Кропивницького, Манжури, етнографічні Записи Я. Новицького. Але «Степь» проіснувала недовго. Манжура вмер, і навіть могили його на міських кладовищі пізніше не могли знайти. Знову українська течія в місцевім культурнім житті затихла.

Але настали нові часи. У звязку з перебуванням у Катеринославі управління Катеринославської залізниці сюди на службу зібралось чимало інтелігентних українських сил. Знайшлися українці й поміж учителями середніх шкіл. Почалося гуртування. Коли вибухла революція 1905. року, то виявилось, що українство має багато суголосного елементу не тільки серед службової інтелігенції, але й серед дрібної буржуазії, серед робітництва і навіть серед селянства з околиць сіл. Уже в кінці 1905. р. в Катеринославі почали відбуватись українські віча, заложено «Просвіту», почато видавання тижневика «Добра Порада». Українство відразу заняло певне місце в політичнім і культурнім житті Катеринослава. Рух почав швидко рости. Що в ньому при тодішніх обставинах було найбільше маркантне, це просвітянський рух по селах: не вважаючи на великі перешкоди з боку московської адміністрації, кругом Катеринослава повстав цілий ряд філій «Просвіти» по малих місточках і селах та провадив уже енергійну культурно-національну пропаганду. Та й у самому місті український елемент відіграв уже не-аби-яку роль. Між іншим, тут протягом 1909—1913. років виходив двохтижневик «Дніпрові Хвилі». Добрим словом повинен згадати кожен укра-

їнець, який цінить заслуги своїх діячів, директора комерційної школи А. Сінявського, проф. Д. Яворницького, проф. В. Біднава, відомого письменника А. Кащенко, С. Липківського, Н. Дорошенкову, М. Богуславського — всі вони багато причинились для розвитку українського національного руху в Катеринославі і на Катеринославщині. Це вони пробудили національну стихію в цьому краю, ту стихію, що з такою елементарною силою вибухла в 1917. році.

Пережив Катеринослав роки відродження української державности, пережив сумні роки громадянської війни, голоду і всяких страхіть. Зазнав він жахливих часів. Кілька разів переходив він з боєм з рук до рук. Кривавою різаниною і погромом міста позначили свою коротку перемогу банди розбійника Махна, що захопили були місто. Зазнав Катеринослав великої руїни. Один час були знищені в ньому всі паркани між будинками, так що через усе місто можна було перейти наскрізь в яким хочете напрямку. Український культурний елемент частиною вигинув, частиною розбігся на всі сторони. Коли у 1922. році потрохи життя затихло, коли Катеринослав став уже не Катеринославом, а Дніпропетровськом, коли зачалася так звана «українізація», то пішла вона дуже пиняво, бо не було кому братися до роботи, та й сам український елемент був найбільше в місті винищений.

За большевиків мало було чути про якісь українські видання в Дніпропетровську, дарма, що там існувало «ІНО», мало було чути й про українські школи.

(За Календар-Альманахом «Просвіта»,
Львів 1931).

Відзнаки

для хлопців

ТРИЗУБ З МЕЧЕМ

Ціна 1 РМ

для дівчат

**ТРИЗУБ З ЧЕРВОНОЮ
КАЛИНОЮ**

Ціна 1.50 РМ

для всіх

ПРАПОРЕЦЬ З ТРИЗУБОМ

Ціна 1 РМ

Замовлення посилайте
на адресу:

„ПРОВОЈЕМ“, PRAГ XIV.-65, Fach 3.

ГОЛОВНИЙ СКЛАД

українських книжок, підручників, часописів, журналів, портретів, листівок, відзнак — знаходиться в Українськiм Видавництві „ПРОБОЕМ“ в Празі. Туди і посилайте свої замовлення на таку адресу:

Verlag »Probojem«, Prag XIV.—65, Fach 3.